

УКРАЇНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИЗМ

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

Ю. ТЕРЕЩЕНКО

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація

У статті на основі епістолярію В. Липинського розкривається бачення вченим ролі релігії та церкви у політичному процесі. Показано, що він вважав християнські цінності важливим фактором піднесення духовності українського громадянства, забезпечення гармонізації суспільних відносин і державного життя.

Ключові слова: В'ячеслав Липинський, держава, релігія, церква, православ'я, католицизм, релігійна толерантність.

Аннотация

В статье на основе еписистолярия В. Липинского раскрывается взгляд ученого на роль религии и церкви в политическом процессе. Показано, что он считал христианские ценности важным фактором подъема духовности украинского общества, обеспечения гармонизации общественных отношений и государственной жизни.

Ключевые слова: Вячеслав Липинский, государство, религия, церковь, православие, католицизм, религиозная толерантность.

Summary

In the article based on the collected letters of V. Lipinsky the scientist's vision on the role of religion and church in the political process is shown. The article also shows that he believed that christian values were an important factor in the rise of the Ukrainian citizenship spirituality as well as ensuring the harmonization of social relationships and state life.

Key words: Vyacheslav Lipinsky, the State, religion, Church, Orthodoxy, Catholicism, the religious tolerance.

В'ячеслав Липинський виріс у римо-католицькій шляхетській сім'ї, для якої віра в Бога була життєдайною силою і пронизувала всі сторони життя. Про прив'язаність ученого до християнського вірування римо-католицької обрядовості йдеться, зокрема, в його листі від 8 березня 1930 р. до кардинала Луї Сінчеро – префекта священної конгрегації для Східної церкви в Римі: «Уроджений 1882 року на Волині в глибоко віруючій римо-католицькій шляхетській землевласницькій сім'ї, я виніс з неї правдиве прив'язання до Св. Католицької Церкви, якому був і надіюся з Божою допомогою бути вірним ціле своє життя»¹.

Сприйняття католицизму як однієї з підвалин західної духовності породжувало у В. Липинського усвідомлення необхідності прищеплення українському громадянству ідеалістичних світоглядних засад. Історичний досвід свідчив, що нації ставали державними лише після тривалої і непохитної боротьби за певні ідеї – релігійні, династичні, станові і т.п.

Ця боротьба пройшла через пошанування борців і мучеників за ідею, у чому багато значила позиція церкви. На думку В. Липинського, католицизм відіграв «величезну роль у формуванні і відродженні націй навіть тоді, коли вже не виключно ідея релігійна вела ці нації до бою»². Він зауважує в листі від 9 липня 1929 року до редакції газети «Діло», що для українців дороговказом є приклад ірландців і поляків, які у своїй боротьбі за державу не могли обійтися без релігії і церкви, сильної віри в Бога, які допомагали долати всі труднощі на цьому шляху.

«Тому, – пише В. Липинський, – кажемо ми українському громадянству, щоб стати зрілою, державною нацією, необхідний державницький ідеалізм, опертий на релігії, на церкві, на вірі живій»³. Усвідомлення потреби ідеї солідарності в українському суспільстві, утвердження в ньому релігійних цінностей як організуючого чинника стало важливою складовою теоретичної і практичної діяльності В. Липинського.

Він вважав, що всі невдачі України на шляху до державності були спричинені нездатністю її громадянства глибоко перейматись ідеями, браком національної дисципліни, який випливав з ідейної індивідуальності, а також «отаманським ідивідуалістичним лучезнайством», викликаним «неповажанням для ідеї». Зрештою, на заваді консолідації стояв «одвічний примітивно-реалістичний політичний опортунізм, що за ціну негайного задоволення і негайних користей позраджував усі українські ідеї і всіх українських провідників – ось що по цей день держить в стані погною для державних ідеалістичних націй безідейне недержавне громадянство Української Землі»⁴.

Сутнішим винятком, на думку В. Липинського, була доба Богдана Хмельницького, яка продемонструвала здатність українського суспільства боротися за ідею. Саме від засновника козацької держави, на думку вченого, почалося «сучасне українство» і без нього не можна уявити собі українських державних змагань у новітній період історії. Тому вчений наголошує, що «в основі нашої ідеології лежить необхідність авторитетів у сучасності і культ героїв в минулому. Без провідних авторитетів, за якими громадянство йде в нинішній день, і без героїв, які освітлюють його шляхи проміннями вчорашнього дня, – не можна помислити державної нації»⁵. І в цьому формуванні високої ідеалістичної постави суспільства В. Липинський відводив важливу роль церкві.

Глибоке «прив'язання» до католицької церкви поєднувалося у нього з палкою любов'ю до рідної землі, з якою він, як і його предки, були пов'язані тисячами ниток. «Українцем – у розумінні людини, зв'язаної душею і тілом, всіми емоціями і всіми матеріальними інтересами з Україною, – писав В. Липинський у своїх нотатках до споминів, – я був не тільки від самого свого уродження, а от тієї хвилини, коли мій предок Іосиф-Антін “товариш роти панцирної” в 1759 році придбав собі землю на Поділлі. Тут оженився і тут оселився»⁶.

Цілком зрозуміло, що джерела українськості В. Липинського були іншими, ніж в українських діячів, пов'язаних із козацько-гетьманською традицією. Вчений зауважував, що генезою його українства «не був сам становий, козацький романтизм (якого на Волині, в моїм селі не могло бути), ані усвідомлююча література, якої я не знав, а винесене з виховання домашнього – почуття не тільки прав, але й обов'язків супроти народу»⁷.

Для польської шляхти драматизм ситуації на «кресах» полягав у проблемі її взаємовідносин, з одного боку, з місцевою українською людністю, а з другого, – з Варшавою та її централістичними тенденціями. В. Липинський і його родина належали до тієї частини шляхти, яка намагалася зберегти своє існування в Україні, виконувати свої суспільні обов'язки перед народом, серед якого вона жила, і сповідувати «українськість» усупереч позиції «вшехполяків» з їхнім насаджуванням «польськості». Саме ця традиція була притаманна численним представникам шляхти на Волині, Поділлі та Галичині і серед них – родині Липинських.

Учений наголошував на спадковому характері своїх почуттів до української землі, які він перейняв від поколінь своїх предків, від їхнього досвіду сприйняття реального українського життя, їхньої духовності, пов'язаної з «мечем і плугом», тобто здатності зі зброєю в руках захищати свою землю й організовувати на ній господарську діяльність. У вступному слові до «Листів до братів-хліборобів» В. Липинський підкреслював, що має в собі «кров тих, що сотворили саму ідею, само поняття політичне сучасної нашої України», і що саме від предків успадкував «уроджений інстинктивний нахил до українства – до боротьби за свою владу

на своїй землі». Протягом усього XIX століття це інстинктивне прагнення до влади неодноразово проявлялося в магнатсько-шляхетській верстві і знаходило свій вияв у квазідержавницькій поведінці багатьох представників української аристократії.

Отже, В. Липинський ніколи не відчував потреби вишукувати українську свідомість із книжок, «доходить до неї шляхом раціоналістичним»⁸. Вона була органічною для нього, як і для багатьох шляхетських родин, що були включені в українську історію і шукали прийнятної для своєї верстви місця у складних перипетіях міжкласових і міжнаціональних взаємин «на кресах». «Моє українство – це українство моєї верстви, яким я хочу врятувати цю верству од загибелі і зробити її потрібною для нашої рідної землі, для нашого рідного народу», – писав В. Липинський О. Назаруку 20 липня 1924 р.⁹ Саме від своїх предків він успадкував поняття «про законність володіння і прожитку», на основі якого сформувався «почуття обов'язку супроти моєї рідної землі і супроти її народу».

З цього почуття обов'язку до землі народжувалася хліборобська ідеологія в тому шляхетському середовищі, яке зберігало органічний зв'язок із хліборобством і його духом. Такий зв'язок доповнювався глибокою вірою в Бога. Ця віра поклала в підвалини світогляду вченого і його громадсько-політичної діяльності релігійну етику, яка визначала сутність його позиції, а саме: усвідомлення того, що у світі нічого не відбувається без втручання Божих сил, які визначають зв'язок між усім суцям – людьми, народами, природою, поєднаними у цей, всеохоплюючий Божими силами Космос. Лише тоді, коли в тому чи іншому народі наявний високий рівень релігійності, можливе розв'язання тих чи інших людських проблем, зокрема й розв'язання питання державності. Без релігійної етики людина втрачає сенс існування і перетворюється на суб'єкт або пасивного споглядання, або безоглядної гонитви за задоволенням особистих інтересів. На думку В. Липинського, відсутність віри формує постійний бунт проти всього, що з'єднує Богом людські одиниці соціального устрою: держави, родини.

У цьому контексті вчений розглядає людину як таку, що є часткою Всесвіту, посланою для виконання свого життєвого завдання, визначеного Божими силами. Саме тоді має сенс в єдиному впорядкованому цими силами світі і трудове життя хлібороба, і героїка аристократичної верстви, і духовна діяльність інтелігента, які творять у своїй сукупності народ, націю, а не занархізовану, вічно бунтівну юрбу.

Таке усвідомлення життєвої місії людини – поряд з успадкованим інстинктивним прагненням свого соціуму до влади – давало В. Липинському сили у боротьбі за українську державу. 5 листопада 1923 року В. Липинський записав у нотатках до своїх споминів: «Чи стане в мене сил дати людям те, що дійсно творить суть мого ества: інстинктова, расова потреба держави своєї, власної, свого власного організованого життя на землі, яку я тим самим інстинктом, “всею душею”, як прийнято казати, – люблю... І коли Бог призначив мені цю працю виконати, значить, вона Його замислам потрібна. І не мому розуму ці замисли контролювати. Отже, нехай буде воля Твоя, і дай мені, Боже, силу перебороти зневіру, що пливе з розуму, з рефлексій»¹⁰.

* * *

В. Липинський усвідомлював, що в громадських явищах, як і в усіх інших сутностях, є речі, які піддаються обсервації людського розуму, і такі, що йому недоступні. Перші можуть бути цариною вивчення нашого досвіду і наукового пізнання, де раціоналізм є цілком природним, а другі – є цариною нашої віри, релігії, де застосування раціоналістичного пізнання є неможливим.

Розмірковуючи над цими проблемами у листуванні з В. Залозецьким, В. Липинський зауважує, що «раціоналістична метафізика... – найбільше нещастя нашого віку. Отже

і в питанні упадку Риму (як приклад знакових історичних явищ – Ю.Т.) треба відкинути при розумованні про цю справу питання метафізичні (одну причину всіх причин), а брати те, що Бог дозволив нашому розумові обсервувати, класифікувати і установляти причиновий зв'язок між конкретними явищами»¹¹.

Усвідомлення цього дуалізму у сприйнятті історичних подій переконувало В. Липинського в тому, що влада не може існувати без морального авторитету. Цей авторитет, на думку вченого, може надати владі ідеологія, яка базується на релігійних моральних принципах і вірі в Бога. Саме на глибокому релігійному підґрунті базувалася хліборобська ідеологія, що докорінно відрізняла її від інших ідеологічних систем. У листі до свого колишнього вчителя, професора Краківського університету Владислава Яворського В. Липинський зауважував, що засадничою рисою хліборобського світогляду є ірраціоналізм, – абсолютно чужий способу мислення як західноєвропейського ліберала, міщанина, так і інтелігента або півінтелігента, комуніста чи фашиста, що борються за владу.

Хліборобові (тобто землевласникові), тісно зв'язаному з природою працею і побутом, властиве виразне відчуття різниці та ієрархії Всесвіту, присутності в ньому невідомих сил, які людина може відчувати, але нездатна ними керувати. Для сучасного «змашинізованого» міщанина, зауважує В. Липинський, і породженого міщанською машиною комуніста чи фашиста ієрархія і різність речей та цінностей не існує. Весь світ – а насамперед людина – в їхній уяві є однаковими сутностями, з яких можна творити довільні комбінації. Звідси ірраціональна, метафізична релігійність і віра в Бога у хлібороба і раціональна вільнодумність і безрелігійність сучасного міщанина. Результатом є і матеріалістична теорія комунізму, сповнена фанатизму в переконанні про свою раціоналістичну, діалектичну «правду», й аналогічна їй за своєю суттю, але перелицьована на націоналізм, теорія фашизму. В. Липинський наголошує, що врешті-решт відбулася заміна релігії і церкви «так в сферах “буржуазних”, як в “пролетарських” і “фашистських” новітньою магією: вірою в божеську всемогутність людського розуму й його чудотворців, що засідають чи то в масонських ложах і Лізі Народів, чи в третім Інтернаціоналі й комуністичних “ячейках”, чи врешті в фашизмі»¹².

Хто в минулому репрезентував хліборобську верству і став творцем її ідеології в новітніх умовах? На це запитання В. Липинський намагався дати аргументовану відповідь у листуванні з численними респондентами. Тривалий час лідером усієї хліборобської верстви, зауважував вчений, була шляхта, яка поряд з рисами хлібороба-власника мала й лицарські риси воїна. Завдяки цьому вона успішно виконувала свій обов'язок захисту й організації хліборобських мас. Це забезпечувало шляхті авторитет і провід, визнаний тогочасним міщанством та інтелігенцією. Однак унаслідок низки причин відбувся занепад лицарськості і хліборобського духу шляхти та засвоєння нею чужої ідеології. Аграрні реформи, проведені в європейських країнах ліберальним міщанством і революційною інтелігенцією в Новітню добу, ознаменували собою втрату шляхтою ролі провідника хліборобських мас і позицій лідера в суспільстві. «Вимирання провідників давніх і брак нових, – констатує В. Липинський, – це сумна фаза розвитку, яку ми, хлібороби, в усіх європейських країнах тепер переживаємо»¹³. Вчений висловлює переконання, що майбутнє хліборобської верстви залежить від здатності нащадків давньої шляхти знову відродитися, подолати ідеологічну здегенерованість і знову стати проводом. Нова ситуація вимагала також прилучення до цього регенерованого соціуму нових суспільних верств, органічно зв'язаних із землею і хліборобством, яким були властиві водночас лицарські риси, «передусім же здібність до дисципліни, витривалості й самопосвяти в боротьбі»¹⁴.

Як мислитель-ідеаліст В. Липинський вважав, що першою умовою цього відродження є творення хліборобської ідеології тими, хто зберігав органічний зв'язок із землею, хліборобством і його духом. Учений вважав, що «доля окремих груп і народів, передусім вирішується в царині духа»¹⁵.

В основу такої ідеології В. Липинський вважав необхідним покласти монархічний принцип, який мав спиратися на пошанування релігії і права. Він вважав, що релігія і церква мусять творити духовну владу, яка контролює владу світську у справі дотримання спільної для всіх громадської моралі. Релігія і церква потрібні світському загалу не лише тоді, коли завойовується держава і зорганізовується нація. Вона має бути і в самому процесі боротьби, оскільки для перемоги потрібна не тільки матеріальна сила, а насамперед моральна потуга. «Крім ясної і виразної (як всякий для війни призначений план військовий), – пише В. Липинський, – власної нашої віри світської, ідеологічної, політичної, нам необхідна допомога і церкви і релігії»¹⁶. При цьому В. Липинський вважав, що державна влада не повинна порушувати міжконфесійної рівноваги і ставити в залежне від держави становище жодної християнської церкви, натомість дбати про їхній однаковий авторитет, однакову духовну та організаційну незалежність, політичне становище.

Ідеологічна єдність у гетьманському русі була запорукою успішної політичної і громадської діяльності його учасників. В. Липинський намагався донести цю думку всім активним гетьманцям і серед них своєму учневі В. Кучабському, який припускався певних хиб у своїй діяльності. Помилка останнього під час роботи в гетьманському молодіжному середовищі полягала в ототожненні українців з німцями та англійцями, тобто «націями метропольними і расово усталеними». Виникнення серед цих народів протестантських релігійних течій, тобто «брак догматизму», не призвело до руйнівних наслідків у суспільстві, оскільки їм була властива «вроджена єдність». На противагу англійцям і німцям українці, подібно до греків, італійців, іспанців, відсутність єдності вродженої, свою руйнівну вдачу мали надолужувати єдністю ідеологічною. На цій єдності вирости і римський католицизм, і візантійство – тобто «догматизми» тим потрібніші, чим далі на південь і схід. «Без догматизму, – зауважує В. Липинський, – і ми, Дорогий Пане Сотнику, не обійдемося. Без ясної і непорушної догми політичної ми не витворимо необхідної єдності будучої української провідної верстви, ані необхідної для цієї єдності пошани авторитетів. Тільки пошана перед догмою може здержати вроджене кожному українцеві підле зрадицтво і таку ж отаманію. Бо ми громадянство колоніальних мішанців, і тому громадянство догматичної візантійської культури». В. Липинський застерігав свого учня від спроб організації нової провідної верстви на основі розвитку «індивідуальних здібностей». Як зауважує вчений, такі підходи, не стримані «авторитетною догмою», неминуче вели, ведуть і будуть вести до руїни. Вихід полягав у витворенні «авторитетної догми», на яке були спроможні носії консерватизму, «люди типу Феодосія Печерського і надзвичайно здібні, як одиниці, фанатики, що всі свої персональні здібності віддають службі догми і авторитетам. Знайде таких людей українська державницька політична догма – буде Держава Українська, не знайде – не буде Держави, а буде вічне українське булькотіння – вирізуючих один другого – українських “геніїв”»¹⁷.

В. Липинський наголошує, що перемога хліборобської ідеології в середовищі української інтелігенції зможе забезпечити її від помилок 1918 року, коли вона не підтримала Гетьманство. І сталося це тому, що в ідеології інтелігенції «не було місця на Україні для провідників старої провідної верстви». І ця вада може знову привести українство до катастрофи. Він намагається переконати В. Кучабського, що з падінням більшовиків серед нащадків знищеної поміщицької верстви в Україні «буде більше державотворчих елементів, ніж їх витворить до того часу з себе інтелігенція українська», і застерігає – якщо до того часу в середовищі української інтелігенції не перемаже гетьманська ідеологія, «то повториться внутрішня різня, з якої українство вийде знов перемоženим».

* * *

Отже, в розбудові державницької ідеології В. Липинський спирався на церкву насамперед як консервативну організацію, що виступає носієм успадкованих протягом історії традицій,

збереження яких досягається дисципліною та організованістю. До того ж консерватизм церкви забезпечує подолання стихійності та анархічності ірраціонального, забезпечує дисципліну і послух та оберігає саму церкву від загрози розкладу.

Консервативний характер церкви уможлиблює збереження нею національної індивідуальності, традиційності у способі мислення, культурі і політиці, зрештою забезпеченні солідарності в суспільстві.

Ці особливості діяльності церкви були вкрай необхідні для формування ідеології нової провідної верстви, яка мала стати запорукою успішної боротьби за українську державність.

У листі до редактора «Діла» В. Мудрого В. Липинський наголошував, що від «доброї чи злої преси, так само як доброї чи злої Церкви, залежить наша будучина»¹⁸. Саме церква мала забезпечити внутрішнє моральне переродження нової провідної верстви, без якої В. Липинський не бачив можливості збудувати нову Українську Державу. «Або ми єсть початком, зародком нової благородної української породи, або ми єсть українським продуктом розкладу і дегенерації благородних пород польської і московської, – писав В. Липинський А. Монтрезору. – Іншими словами: або ми єсть уцілівші з потоку люде, які в собі ще інстинкт єдності і солідарності заховали і з цим інстинктом можуть збудувати Українську Державу, або ми єсть продукт гнилі – екскременти Москви і Польщі, “сміття варшавське, грязь Москви”, що тільки гноєм нової Москви і нової Польщі можуть бути, виявивши всю внутрішню нікчемність репрезентованої нами України»¹⁹.

Для досягнення цього вкрай необхідного для здобуття держави переродження провідної верстви мали бути застосовані всі фактори впливу, зокрема й політичні. Саме тому, пояснював В. Липинський, гетьманці поборювали «національний чи соціальний демократизм» і пропагували класократичну монархію, яка в процесі народження націй і держав була «кращим способом убагороднення і дисциплінування провідної верстви, ніж демократичне республіканство»²⁰.

На думку В. Липинського, надзвичайно важливо розкрити роль і значення релігії у формуванні таких суспільних категорій, як патріотизм і шовінізм та їх сутності. У листі до Богдана Шемета від 12 грудня 1925 року він подає своє розуміння цих категорій. На його переконання, обидві вони породжуються націоналізмом, який може бути державотворчим – таким, що сприяє державному життю певної нації, і таким, що це життя нівечить. Прикладом першого може бути націоналізм англійський, який є територіальним і політичним, другого – націоналізм єврейський, польський і український, який є націоналізмом екстериторіальним і віроповідним. «Перший – я називаю патріотизмом, – пише В. Липинський, – другий – шовінізмом»²¹.

Учений наголошував, що для ефективної боротьби за Українську Державу слід бути патріотами, а не шовіністами. Це, зокрема, означало, що націоналізм української молоді мав спиратися насамперед на любов до своїх земляків, а не на ненависть до них за те, що вони не були українськими націоналістами. Для патріота, отже, «мусить бути близький український москвофіл чи полонофіл (... Малорос і Русин), ніж чужинець, який мав би допомогти визволитись від Москви чи від Польщі»²².

В особі Б. Шемета В. Липинський закликав українську молодь «до єднання від часів молодості і вироблювання в собі спільними силами однакового методу думання і ділання». У такий спосіб творилась організована сила, яка могла «стати ядром, біля якого відбуватиметься кристалізація і упорядкування українського хаосу». Саме з метою подолання розколу в суспільстві українським патріотам слід шукати спільну політичну мову з місцевими москвофілами чи полонофілами і творити разом ними на українській землі окрему державу, а не шукати за її межами союзника, який би допоміг знищити місцевих москвофілів і полонофілів. Шовініст, навпаки, – завжди в ім'я націоналізму буде шукати порозуміння

з чужинцем проти свого класово чи етнічно чужого земляка, що веде до руйнації власної державності. Отже, бути патріотом означало прагнути усіма силами до створення «людського, державного, політичного співжиття людей, що живуть на Українській Землі...» Бути патріотом означало сформувати в собі низку громадських, політичних, державотворчих рис, які традиційно формувала церква. Це – «віра в Бога і послух його законам, тобто духові вартості». На такому ґрунті творилися «вірність, твердість, сильновольність, дисципліна, пошана для своєї традиційної Влади (монархізм), загалом кажучи лицарськість – тобто політичні вартості». Натомість шовінізмом прикривалася духовна пустка (безрелігійність), політичне руйництво, декласованість.

На таких принципових засадах територіалізму В. Липинський намагався розбудувати ідеологію гетьманського руху, вироблення стратегії і тактики взаємин з Москвою та Варшавою.

* * *

Надзвичайно важливе значення для з'ясування ставлення В. Липинського до церкви і релігії та їхньої ролі в суспільному житті і державотворчому процесі має листування вченого з Осипом Назаруком. Ці проблеми розглядаються в епістолярії в контексті поглядів на характер майбутньої української держави, основний зміст і завдання гетьманського руху.

Улітку 1922 року О. Назарук прибув до Канади, провів там рік і згодом переїхав до Америки, де жив до липня 1927 року. Ситуація в середовищі української еміграції в Канаді була складною, насамперед серед української греко-католицької громади. Незгоди з власним проводом і Римом призвели зрештою до її розколу і створення Української греко-православної церкви, більшість вірних якої становили вчорашні греко-католики. Водночас чимало православних українців опинилися організаційно під егідою «бувшої царської місії», тобто Російської Православної місії. У результаті, як зауважував О. Назарук у листі до В. Липинського 26 серпня 1923 р., «розколена нація тільки взаємно себе поборює й дискредитує, лає, а нарід читає те все й махає рукою на... всіх. Отже, не розвиваються ні організації, ні газети, кожна з них стоїть постійно перед закриттям... Коли так далі піде, молодь тут народжена геть відвернеться від тих обрядових сварок і пропаде, а з нею пропаде тут і наше плем'я»²³.

О. Назарук усвідомлював, що саме В. Липинський, як ніхто інший з тогочасних українських суспільствознавців, здатний створити наукову працю, яка може задовольнити «потребу розяснення в нашій минувшині й сучасності Вашим (В. Липинського – Ю.Т.) пером значення: 1. релігійних мотивів у розвитку нації (тут вони дуже акутні і дразливі; люди як у середніх віках захоплені релігійними справами...»²⁴. О. Назарук зауважує, що в українському еміграційному середовищі Америки і Канади є католики, православні, пресвітеріани та деякі інші релігійні громади, які вели між собою зтяжну боротьбу, що обумовило жорстке протиборство і дезорганізацію українського громадянства. Він вважав, що праця В. Липинського як авторитетного історика, присвячена церковно-релігійним проблемам, вплине на встановлення сприятливішого клімату в суспільно-політичному житті української еміграції.

В. Липинський усвідомлював надзвичайну складність і суспільну неоднозначність у вивченні проблеми релігії і церкви з огляду на міжконфесійну конфліктність в українському суспільстві. При цьому він враховував дразливість прийняття еміграційною громадою його власної позиції як римо-католика і шляхтича, який міг наразитися на суб'єктивістські закиди з боку секуляризованої і демократичної більшості українського суспільства.

Як відомо, навіть голова греко-католицької церкви в Галичині А. Шептицький постійно відчував відчуженість, а то й відверту ворожість радикалізованої частини українського політикуму («польський граф» і землевласник). В. Липинський розумів, що й він може наразитися на подібне нерозуміння своєї позиції, оскільки був «не священник і не демократ

по переконанням». Ось чому в листуванні з О. Назаруком він скромно зазначає, що є «замало компетентним», «авторитетним» і вважає за недоцільне втручатись у «релігійні сварки», оскільки це лише «дасть різним людям напасти на мене за те що я “польський шляхтич” лізу в діло “народне”»²⁵.

В. Липинський відмовився написати запропоновану О. Назаруком статтю, але погодився відповідати на поставлені ним 26 запитань щодо проблеми церкви і релігії в Україні. При цьому він вважав, що релігійна боротьба між українцями в Америці ведеться «дійсно в страшно некультурних і руїницьких формах». У листі до С. Шелухіна 24 липня 1924 року В. Липинський констатував, що міжконфесійне протистояння там набувало часом абсурдного характеру – наприклад, з'ясування «чи Володимир В[еликий] був “уніат” чи “православний”». Усвідомлюючи небезпеку подібного релігійного протиборства, В. Липинський доходив висновку, що «відродження релігії може врятувати нас од загибелі в сучаснім матеріальнім розкладі», і погодився на пропозицію О. Назарука. Водночас він звернувся з аналогічним проханням до С. Шелухіна, «бо не вважав себе компетентним в питаннях найбільше поширеної Церкви Православної». В. Липинський сподівався, що це вплине «на обмеження» «руїницької релігійної боротьби», яка поширювалася на все українське суспільство²⁶.

Написання відповідей затягнулося на довгий час і зрештою вилилося в підготовку В. Липинським праці «Релігія і Церква в історії України». Ще 29 січня 1924 р. Липинський звернувся до Назарука за дозволом «передрукувати мені оці мої відповіді всі, або найголовніші в книжковім виданні моїх “Листів до братів-хліборобів”»²⁷. Праця вийшла друком 1925 р. в газеті «Америка» і окремою відбиткою у Філадельфії.

Відповідаючи О. Назарукові на «квєстїонар про релігію і церкву», В. Липинський зазначає, що ця праця виявилася «дуже тяжкою» і зайняла «багато часу». Однією з причин цього, як зазначалося, стали надзвичайно складні взаємини в суспільному еміграційному середовищі, до якого перенеслася з України атмосфера деструкції, «переповнена особистою злобою, анархізмом і хамством», яка надзвичайно утруднювала «всяку послїдовну, методичну і серйозну українську працю»²⁸.

В. Липинський був глибоко переконаний, що «всі ці релігійні сварки – це один з наслідків демократичного методу організації суспільства прийнятого українством». Цей принцип був підґрунтям для загострення міжконфесійної боротьби. Подолати протиборство в суспільстві, на його думку, були здатні лише «здержуючі консервативні сили, які всяким спекулянтським вакханаліям на національному, соціальному і релігійному тлі можуть покласти кінець не переконанням (бо як же можна переконати цих людей), а організованою силою національного консерватизму, національних здержуючих елементів»²⁹.

Саме у відродженні українського консерватизму, який стримував «руїницькі інстинкти в нації», він бачив дієвий засіб нормалізації церковно-релігійного життя в українському середовищі. У листі О. Назаруку від 29 січня 1924 року В. Липинський ще раз наголосив, що деструктивні форми української релігійної боротьби як, власне, і політичної, виростили «з пануючої у нас ідеології демократичної та матеріалістичної і з браку сил, які шкоди від цієї ідеології могли б зменшувати та рівноважити. Отже зарадити лихові можна скеруванням людських думок в іншій напрямі і організацією здержуючих консервативних сил»³⁰.

В. Липинський бачив розв'язання питання про взаємини релігії і політики, церкви і держави, як, власне, й інші важливі суспільні проблеми, на основі вибору одного з трьох концептуальних способів організації суспільного і державного життя – охлократичного, демократичного і класократичного, які діяли протягом усієї історії. На його думку, лише за умов класократичних засад організації суспільства можна було подолати деструктивні впливи демократії на церковне життя.

Тому В. Липинський рішуче виступив проти наміру О. Назарука написати повість, що ідеалізувала б Кривоноса³¹. В уяві О. Назарука образ диктатора міг би бути альтернативою слабосилому президенту Є. Петрушевичу, який не зумів адекватно зорганізувати галицьке суспільство в період т.зв. Диктатури ЗУНР. В. Липинський звертає увагу О. Назарука, що Є. Петрушевич своєю політикою протидії «др. Костеві Левицькому і Урядові як занадто «поміркованим»» фактично «йде по Кривоносовій лінії». Для В. Липинського Кривонос був уособленням «індивідуалістичного анархізму, поширеного до абсолюту», «персоніфікацією нашої споконвічної нездібності до організованості», якого цілком закономірно «знищив – одинокий досі наш організатор Хмельницький»³². Тому вихід із ситуації В. Липинський бачив у прищепленні українському суспільству консервативної ідеології та класократичних методів його організації.

Прибувши до США, О. Назарук активно включився в гетьманський рух. Саме його зусиллями «Січова організація українців у Сполучених Штатах Америки» рішуче змінилася організаційно й ідеологічно і перейшла на гетьманські позиції. На початку листопада 1924 р. американські «Січі» склали присягу гетьману Павлу Скоропадському³³.

Багатоконфесійне українське середовище в еміграції потребувало вироблення чіткої і послідовної позиції у питаннях віри. Зміст листування В. Липинського і О. Назарука під час перебування останнього в Канаді свідчив, що галицький політик уже тоді виявив нахил до клерикалізму. Він вважав, що саме католицизм мав виконати провідну ідеологічну функцію в гетьманському русі з огляду на високий рівень своєї організованості та дисципліни. На думку О. Назарука, цей фактор мав сприяти подоланню анархії і хаосу серед учасників січового руху і взагалі в суспільстві. Натомість В. Липинський, попри свою глибоку релігійність, рішуче виступав проти клерикалізму і для нього була неприйнятною безпосередня участь духовенства в політичних організаціях та його втручання у політичну боротьбу.

Першочерговим завданням новопосталих гетьманських структур В. Липинський вважав їхнє організаційне та ідеологічне зміцнення, причому на світському консервативному ґрунті. У листі до О. Назарука від 30 квітня 1924 року він наголошує на потребі зосередити ідеологічну працю в середовищі консервативно налаштованої інтелігенції, оскільки демократична, – унаслідок своєї розкладової сутності, – на його думку, зробити це ефективно була неспроможна. «Займіться недемократичною ідеологічною працею, – звертається В. Липинський до О. Назарука. – Під цим розумію: 1. повне одділення матеріально-непродукуючої світської інтелігенції (підкреслення наше – Ю.Т.) від матеріально-продукуючих класів: хліборобів, робітників, промисловців; 2. сотворення цією світською інтелігенцією української світської ідеалістичної (а не матеріалістичної!) національної віри, так як це зробили колись напр[иклад] французькі інтелігенти-легісти». Водночас він закликав до створення саме цією інтелігенцією в своєму власному середовищі, а не серед народного загалу, «міцної дисциплінованої організації, абсолютно не претендуючої на політичний провід»³⁴.

Як відомо, згідно зі своєю класократичною концепцією, В. Липинський вважав, що інтелігенція мусить виконувати ідеологічні функції в суспільстві і державі, не претендуючи на владу. Вона мала бути творцем державницької ідеології і підтримувати стремління до влади тих класів, які сповідували цю ідеологію. «Благословення, тобто піддержування силою цієї своєї організації, – пише В. Липинський, – тільки тих здатних до політичного проводу, тобто володіючих мечем і засобами продукції, хліборобів, робітників, які визнають ідеалістичну, всенациональну ідеологію, не претендуючої до політичного проводу інтелігенції, тоді тільки інтелігент стане творцем національного духа, національної віри, яку зможуть прийняти для своїх матеріальних діл творці державного тіла нації, – і перестане бути демократичною політичною проституткою, здатною тільки до торгування собою в характері політичного провідника народних мас»³⁵.

В. Липинський вважав, що інтелігент має дбати про ідеологічну єдність усіх класів суспільства, а також про єдність організаторів та організованих у кожному класі. «Всяка інтелігенція – це дитина Церкви; вона тим краща, чим краща в даній нації Церква і тим вона (інтелігенція) по своєму типу і методу організації більше наближається до доброї Церкви». Інтелігент світський, чи інтелігент священик «мусить давати іншим класам ідеологію, мусить боронити націю од хаосу в думках, за яким іде завжди хаос в ділах».

Розмірковуючи над регламентом організації галицької гетьманської монархічної інтелігенції, підготовленим В. Залозецьким, В. Липинський накреслив низку засадничих принципів її діяльності. Передусім організація мала дисциплінувати не тільки своїх членів, а й культивувати дисципліну «в лоні класу української інтелігенції». Організація повинна була мати світський характер і виявити здатність до пропаганди гетьманської ідеї серед інших класів, бути прикладом «власної ідеологічної ясності, безкорисності, честності і державної дисципліни». В. Липинський застерігав від того, щоб інтелігенція своїм безпосереднім втручанням у політичний процес на боці того чи іншого класу поглиблювала розкол в українському суспільстві. Саме «дотеперішня організація української інтелігенції – українська Церква» найбільше винна в тому, що не було досягнуто соціальної і національної єдності між «народом» і «панями». «Церква або ставала на стороні “панів” проти “народу” (синодальне поліцейське православ'є, сучасна більшовицька жива Церква), або “святила ножі” і бунтувала народ проти панів (частина православної Церкви в XVIII ст. на Правобережжі, уніяцька Церква в Галичині в своїй націоналістичній “українській” частині і т.д.)».

Учений наголошував, що подібні вади властиві охлократії і демократії. Тому гетьманська організація світської інтелігенції має продемонструвати взірець безкорисної служби українській державно-національній ідеї, яка дасть їй «моральний авторитет в справах ідеологічних в очах цілої нації, однаково як “українського народу”, так і “зденационалізованих панів”»³⁶.

Причина недержавності України, підкреслював В. Липинський у листі до редакції газети «Діло» 5 травня 1929 року, полягала в тому, що українська інтелігенція, позбавлена матеріальної незалежності, не мала й досі не виробила державницького інстинкту. Саме тому вона «звертається завжди проти матеріально незалежних верств, проти “панів”, підіймаючи проти них масу і винищуючи тим державні коріння України»³⁷.

Тим часом О. Назарук повідомляв В. Липинському про посилення клерикальних тенденцій, які виявляла частина духовенства різних конфесій, беручи участь в американському січовому русі. Вони супроводжувалися досить інтенсивними спробами реанімації православ'я в січовому греко-католицькому середовищі під приводом повернення до «козацької церкви батьків». Ситуація, що складалася, загрожувала розвалом численних емігрантських інституцій. О. Назарук у цій ситуації вважав, що саме греко-католицьку церкву, «де рішає єдиновласте», на протигагу православ'ю, «де рішає синодалізм», слід обрати ідеологічною зброєю січового руху. При цьому дедалі послідовніше О. Назарук намагався наповнити унійну церкву латинською обрядовістю. В. Липинський, попри те, що був практикуючий католик римського обряду і прекрасно усвідомлював високий рівень організованості католицької церкви, рішуче виступив проти надання будь-яких переваг тій чи іншій конфесії. На його глибоке переконання, світські організації мали будувати свою діяльність на політичних засадах і не допускати до політичної діяльності духовенство. Водночас церковні структури не повинні були перетворитися на арену політичної діяльності.

В. Липинський наполягав, що січовим організаціям в Америці і Канаді, які перейшли на гетьманські позиції, необхідно «стояти виключно на становищі політичній і об'єднувати людей під гаслом державним, – Гетьманська Монархічна Україна, – а не під гаслами віросповідними».

Він зазначав, що зацікавленість громадянства церковними проблемами цілком природна, але їх розв'язання має відбуватися саме в церкві, у середовищі духовенства, а «не в Січовій організації, чи іншій політично-державницькій, в які ми єднаємось, для Кесаревого, державного діла»³⁸. До того ж втручання в політичну боротьбу та участь священиків у політичних організаціях В. Липинський рішуче відкидав. Ця позиція була цілком послідовна навіть щодо тих представників духовенства, які виявили свою палку прихильність до гетьманського руху і бажання стати членами УСХД. Так, він виступив проти такого наміру одного з найбільших ентузіастів гетьманства серед канадського духовенства отця Андрія Сарматюка.

У надзвичайно тактовному і шанобливому листі до священика (5.11.1926) В. Липинський пояснив, що перешкодою до членства в УСХД є зовсім інша, ніж у тогочасних політичних партіях, суворі дисципліна. «Кожний вступаючий в нашу Організацію, – писав він, – мусить мати свого Старшого Товариша, якого він обов'язаний безумовно слухати, і під проводом якого мусить працювати. Разом з тим, всі ми люди релігійні і Організація наша глибоко шанує Церкву та Релігію. І ось тут, в даному випадку стає перед нами питання: як Священик, якому ми обов'язані послух в справах духовних, може бути підчинений в своїх ділах своєму Старшому Товаришеві, людині світській». Для політичних партій, побудованих на демократичних засадах, як пояснював В. Липинський, цього питання не існувало, оскільки в них людина розглядалась як електоральна одиниця і кожен, хто мав право голосу, міг бути її членом. У такій структурі, як УСХД, де присяга при вступі складалась на все життя, що надавало організації характеру світського ордену, питання членства набирало неабиякої ваги і певної специфічності.

Тому В. Липинський запропонував о. А. Сарматюку таке рішення: «Священики, які співчують нашій ідеології, не вступають, як такі, до нашої Організації, а організуються окремо в своїх Організаціях Церковних і стараються власне в своїй Церкві виробити розуміння для наших ідей та придбати її духовне благословенство для наших діл»³⁹.

В. Липинський був переконаний, що завдання церкви полягає не в безпосередній участі в політичній діяльності, а в забороні її учасникам порушувати закони суспільної моралі. Прищеплення високої моральності гетьманському середовищу В. Липинський вважав найголовнішим принципом своєї громадсько-політичної діяльності. Для нього вартість того чи іншого прихильника гетьманства оцінювалася «не тільки з погляду національного (що він Українець) і не тільки з погляду політичного (що він Гетьманець), а перш за все з погляду вселюдської моралі. А що мораль вселюдська оприділяється тільки релігією, то в основі моралі Гетьманців лежить мораль релігійна, мораль християнська... Не може бути Гетьманцем людина неморальна – людина, що не має в собі мірила для добра і зла і що всею своєю душею не хоче уникати зла. Хто не має Бога в серці і хто не шанує Церкви, той не має права зватись Гетьманцем і такому нема місця в Гетьманських рядах»⁴⁰.

Церква мала своїми діями обмежити «нашу взаємну злобу», навчити «нас з любов'ю класти життя своє "за друзі своя"», обмежити «нашу звичку до зрадництва, егоцентризму та отаманії» і навчити «чесности, посвяти послуху і дисципліни, а тим самим навчить нас єдності і організованості, бо без них ніколи перемоги не буває»⁴¹.

Здавалося, як глибоко віруюча людина В. Липинський у взаєминах церкви і держави може дотримуватися клерикальних позицій і обстоювати преференції церковним інституціям перед світською владою. Проте, усвідомлюючи величезну роль церкви в суспільно-політичному житті, В. Липинський застерігав свого респондента, що церква і держава як інституції з різним призначенням мають розмежувати свою діяльність і реалізовувати різні функції. Він вважав, що це дає можливість найбільш ефективно долати соціальні деструкції, зокрема, притаманні українству в різні часи анархічний індивідуалізм, зневагу до авторитету проводу та ін.

Попри те, що О. Назарук чимало зробив для переведення американських Січей на гетьманські рейки, В. Липинський послідовно виступав проти досить виразних ознак клерикалізму в його діяльності і спроб зробити цей суспільний напрям знаряддям політичного та ідеологічного впливу в гетьманському русі. Уже в перші місяці перебування О. Назарука в США, а особливо відколи той очолив редакцію католицького часопису «Америка», В. Липинський застерігав щодо небезпеки утвердження в ньому клерикального курсу. На думку вченого, роль часопису як трибуни і вплив його редактора будуть вагомими лише тоді, коли «“Америка” буде віддавати Боже Богові, а Кесареве – Кесарю, коли в ділах духовних і церковних вона буде підтримувати авторитет Єпископів, а в ділах світських і державних – авторитет Гетьмана».

Заперечення клерикалізму мало в своїй основі намагання не допустити духовенство до світської влади, так само як не можна було погодитись із приходом до влади демократичної світської інтелігенції. Обидва соціуми були позбавлені необхідних для керівництва класократичною державою рис – рис продуцента і воїна.

У цій неспроможності В. Липинський убачав соціальну спорідненість клерикалізму і демократії. «Клерикалізм є власне духовий батько демократії: влади інтелігенції світської, що пішла за прикладом бажаної світської влади інтелігенції духовної. І як злом є демократія, так злом є і клерикалізм – бажання духовенства взяти в свої руки світську владу»⁴². Отже, українська державна справа не могла бути вирішена «ні папо-цезаризмом, ні цезаро-папізмом».

В. Липинський прямо зазначав, що О. Назарук мусить «зробити з “Америку” перший український великий консервативний католицький і монархічний орган – орган греко-католиків Гетьманського напрямку»⁴³. Цією ідеєю міг захопитись і греко-католицький єпископат, і краща частина духовенства. У цьому середовищі можна було б розраховувати на їхню моральну і матеріальну підтримку.

Проте О. Назарук, переймаючись незадовільним станом церковного життя різних конфесій в емігрантському середовищі Америки, бачив вихід із становища в активізації безпосередньої участі церкви в суспільному житті. При цьому він намагався схилити В. Липинського до діяльності в царині церковної апологетики з метою виправлення становища. В одному з листів В. Липинському він констатував, що «всі елементи розвалу стягаються вкупі проти нас» – тобто проти гетьманського руху. Серед них були різні групи, починаючи від прихильників Є. Петрушевича і С. Петлюри і закінчуючи Січами, очолюваними самим О. Назаруком і М. Гриневецьким, і т.зв. «неправославними». Не була винятком і ситуація в греко-католицькій церкві, де священники, за словами О. Назарука, «перейняті “ідеями” Драгоманівського анархізму й пустим вереском про “народ”; се в дійсності атеїсти, що заробляють по-ремісницьки на життя при католицьких вівтарях; вони погани в дослівнім того слова значінню, мстиві, злобні, розпустні, грошлюбні, про християнство поняття не мають»⁴⁴. О. Назарук вважав, що змінити ситуацію можна активною працею на релігійному ґрунті. З огляду на це, «Релігію і Церкву в історії України» він вважав «найпотрібнішою і найдорожчою працею» і намагався при цьому підштовхнути В. Липинського до «витворення релігійного світогляду» як духовного ґрунту для «зорганізування українських мас як нації». Притому він мав на увазі саме «католицький світогляд».

«Якби так Ви могли фізично видержати таку працю. Систему оригінальної апології віри в Бога з двох частин (щось аналогічне до Вашої “України на Переломі”!): а) віра в Бога; б) пошана Церкви, як конечного організаційного вияву віри в Бога»⁴⁵.

В. Липинський чітко й послідовно стояв на позиціях розмежування діяльності світської і церковної інтелігенції. «Те, що пишете про релігію – велика правда, – писав він. – Але, Дорогий Пане Докторе, не берімося за те, до чого ми не покликані і на що ми не маємо

сил. Ми з Вами не священики, а політики організатори. Брак релігії серед нашого народу дуже утруднює нам наше завдання, але ми не в силі заповнити цей брак. Це зроблять інші. Ми робім те, що до нас належить з вірою в Бога, в його безконечну мудрість і в його безконечну справедливість. Коли Він народ наш карає “козацькою хворобою”⁴⁶, то видно, що ця кара потрібна. Знаючи зло, борімося з ним там, де ми є». В. Липинський наголошував на необхідності культивувати релігійність насамперед «у душі нашій власній», яка в результаті «пошириться й на інші душі. Іншого способу боротьби з цим злом нема. Книжки про релігію не можуть замінити релігію»⁴⁷.

Отже, церква мала бути незалежною від держави, виконуючи свої морально-духовні функції, але не відокремленою від держави і становити з нею одне ціле як духовне підґрунтя і запорака високої моралі суспільства. Порядок і рівновага в державі, на думку В. Липинського, можуть бути лише тоді, «коли світська влада, визнаючи авторитет влади духовної, уникає зловживань, обмежує надужиття своєї сили, а влада духовна обороняє Божий, Моральний закон». Ця рівновага могла зберігатися доти, доки духовна влада не підпорядковувалася владі світській і обидві були чітко розмежовані, а представники духовної влади дотримувалися принципу Боже – Богові, а Кесарева – Кесарю і не намагалися оволодіти світською владою⁴⁸.

Порушення цієї рівноваги призводило до серйозної деструкції суспільних відносин. Так, для російського охлократичного способу думання був абсолютно незрозумілий західноєвропейський принцип служби Монарха певній державній «ідеї, а не служби державній ідеї Монархові. Для цього в петербургсько-російських мозгах бракує комірчини, що в Західній Європі витворилася під впливом довговічної боротьби влади світської і духовної»⁴⁹.

Розкол, який відбувся в гетьманському русі на початку 1930-х років, змусив В. Липинського шукати глибинних причин політичної поведінки П. Скоропадського, яка призвела до конфлікту. Як свідчив лист ученого до отця М. Фірака, вони корінилися в успадкованому гетьманом російському цивілізаційному принципі побудови монархічної системи, в якій церква не була відмежована від держави і виконувала роль її прислужниці.

«Наше діло – Кесарева, – пише В. Липинський О. Назаруку 29 січня 1925 року. – Але чи це значить, що ми “нейтральні” до релігії, в розумінні байдужості, індиферентності? Зовсім ні! Кожний з нас єть членом якоїсь церкви, і кожний з нас хай дбає про здоровля своєї церкви, кожний з нас хай освічує тих, той “народ”, що з ним до одної церкви належить. Але це треба робити в церкві, зі своїми священиками, а не в січовій організації, чи іншій політично державницькій організації, в які ми єднаємось, для Кесаревого, державного діла. З них всі церковні і релігійні спори мусять бути рішуче виключені»⁵⁰.

Обстоюючи розмежування церковно-релігійної і політичної діяльності та визнаючи величезну роль церкви в оздоровленні морально-духовного клімату в суспільно-політичному житті, В. Липинський, як уже зазначалося, виступав проти будь-яких преференцій для тієї чи іншої християнської конфесії в українському державницькому суспільно-політичному процесі. В багатоконфесійному українському суспільстві ототожнення української ідентичності з будь-якою конфесією було неприпустимим.

В. Липинський був особливо обережний у висловлюванні свого ставлення до канонічних проблем тої чи іншої конфесії, зокрема й у православ'ї. Це стосувалося і проблеми автокефалії. У підтримці польським урядом автокефалії православної церкви в Третій Речі Посполитій В. Липинський бачив намагання польського уряду «взять эту церковь в свои руки и использовать ее в целях колонизации Волыни так, как Петербургское Правительство использовало ее раньше в целях русификации», – писав В. Липинський у листі до В. Коростовця 3 грудня 1924 року. Водночас він наголошував, що українські демократи прагнуть автокефалії взагалі всієї української православної церкви і тому вітають незалежність православної церкви в Польщі від Москви і підпорядкування її Києву, де було проголошено Українську Автокефальну Церкву.

З огляду на це, керуючись принципом відокремлення церковних справ від політичних, консерватори і монархісти, на думку В. Липинського, мали прагнути до того, щоб не використовувати церкву для політичної боротьби. «Мне кажется, – писав він, – что лучше всего было-бы, если-бы церковь православная управлялась своим Патриархом, независимым ни от Московской, ни от нашей будущей Киевской Украинской Политической власти, и чтобы наш Киевский Митрополит, глава всей украинской православной церкви, получал благословение от Патриарха единого для всех православных церквей»⁵¹.

З цього погляду відособлення православної церкви в Польщі, до якого прагнув польський уряд, В. Липинський вважав небажаним. Він гостро критично оцінював і ставлення Варшавського уряду до уніатського духовенства, його намагань зменшити вплив у релігійному житті і сприяти переходу уніатів до римо-католицької конфесії. Так само вчений гостро засуджував політику польського уряду щодо українців римо-католиків, яка ставила завдання їх асиміляції і проведення принципу – хто римо-католик, той поляк.

Подібне бачення В. Липинський висловив також у листі до С. Шемета 8 серпня 1925 року. Аналізуючи «об'єдинительські» тенденції, які мали місце в українському суспільстві, він віддавав перевагу спрямуванню їх у сферу церковно-релігійну, а не в політичну. «Конкретно кажучи: йдучи за Богданом Хмельницьким, ми повинні воліти мати одного всеруського патріарха і трьох руських монархів ніж одного всеруського царя і три автокефальні руські церкви (як це, у відношенні до церкви роблять большевики і Поляки). Справа ця остаточно має бути вирішена листом Пана Гетьмана до владик, до того часу нам треба спокійно і без подразнень націоналістичних студіювати та збирати до неї матеріали, що власне і робить тепер Пан Гетьман»⁵².

В. Липинський неодноразово поряд з політичною толерантністю висловлювався за дотримання принципу віротерпимості. Він вважав, що «многовірність Українців – це факт витворений історією»⁵³, і тому прагнення до релігійної уніфікації могло лише поглибити існуючі релігійні різниці та призвести до суспільної деструкції. Отже, розв'язання проблем, породжуваних багатоконфесійністю в українському суспільстві, В. Липинський бачив не в наданні якихось преференцій одній із церков, а лише у послідовному дотриманні суспільством принципу релігійної толерантності.

У листі до прихильника гетьманського руху, редактора «Українського Голосу» в Перемишлі Д. Греголінського він рішуче не погодився з «фантазією про “релігійну соборність” України», зауважуючи, що він особисто нізачо не покине «римо-католицької віри своїх батьків і дідів» і не дасть себе «прикроїти до якоїсь фіктивної не існуючої “соборної національної віри”». В. Липинський чітко стояв на тій позиції, що в Україні можлива лише соборність політична. Він зауважував Д. Греголінському, що ставиться з пошаною «до всіх історично витворених українських вір», зокрема й до греко-католицького віровизнання. Причому він рішуче висловлювався проти поширення унії у Великій Україні і ще більш шкідливим вважав реанімацію православ'я в Галичині, заперечуючи думку, що унія в цьому краї непотрібна. В. Липинський вважав, що унія в Галичині відіграла і відіграватиме величезну роль у справі врятування її від загрози як більшовизму, так і польської демократії. Ось чому він вважав небезпечним підірвати авторитету галицького уніатського духовенства, до якого час від часу вдавалася галицька світська інтелігенція. «...Як римо-католик і людина релігійна, але абсолютно світська, ніяк не можу відчутти і зрозуміти, яку приємність знаходить світська галицька інтелігенція в робленню конкуренції панам, – писав він. – Невже у нас нема тисячі важних світських справ і не вже світський інтелігент мусить перш за все вирішати справи целібату і інші чисто церковні, які до нього – на мою думку – абсолютно не належать»⁵⁴.

В. Липинський усвідомлював, що внаслідок історичної традиції, попри усі свої вади порівняно з католицькою церквою в організаційному аспекті, православ'я має більший вплив

у суспільстві, насамперед у Великій Україні. Він наголошував, що цю традицію треба оберігати в інтересах національної державності. На великоукраїнських теренах у релігійній політиці визначальними мали бути «церковна організація православ'я і українізація римо-католицизму». Поширювати унійну церкву у Великій Україні В. Липинський вважав небажаним, оскільки вона не мала тут сили традиційності й організаційних підстав, що могло спричинити гострі суперечності в суспільстві. При цьому він виступав за збереження її східної духовності та обрядовості. «Я рішучий противник форсування у нас католицизму, – писав він О. Назаруку, – особливо в формі унії»⁵⁵.

У міжконфесійній ситуації, яка склалася в січових організаціях Америки, В. Липинський не сприйняв появи в еміграційному середовищі нової «греко-православної» течії. «Ваші галицькі “неоправославні” це ніякі православні, а просто уніатські одщепенці в розумінню релігійнім, і безнадійно застрашені Польщею москвофіли нової формації – в розумінню політичнім», – писав В. Липинський О. Назаруку. Виникнення такої течії не могло, на його думку, позитивно вплинути на гетьманський рух і цілком ймовірно могло виявити свою ворожість до нього. «Щодо тамошніх “неоправославних” – то, очевидно, вони будуть проти нас, – зауважував учений своєму респонденту. – І слава Богу. Одним скритим ворогом менше. Для нас важно, щоб нас піддержували не “неоправославні”, а православні».

«Київський Православний Митрополит, – іронічно зауважує В. Липинський, – не буде вчитись розуму у “неоправославних” редакторів, які настільки православні, наскільки ми з Вами буддисти. А у православних не підроблених Пан Гетьман поважання має і зв'язки з ними весь час піддержує». Прикметно, що при цьому він наголошує, що «Пан Гетьман дуже цінить унію і р[имо]-католицизм, отже про релігійну не-толеранцію не може бути мови»⁵⁶.

В. Липинський цілком справедливо вважав абсолютно безперспективною дискусію про те, яка культура є вищою – римська чи візантійська. Питанням життя і смерті для України він вважав необхідність культури взагалі і поборювання некультурності. Причому як історик він констатував, що «Україна була великою тоді, коли гармонійно сполучала в собі основні елементи культури римської і візантійської»⁵⁷. Він наголошував, що до такого гармонійного сполучення примушувало Україну її географічне розташування на межі цих двох культур. Саме в реалізації синтезу західної європейської культури і східно-візантійської В. Липинський бачив месіаністичне призначення України і виконання нею самостійної цивілізаційної ролі в історичному процесі Центрально-Східної Європи.

До такого гармонійного поєднання, на його думку, прагнув, зокрема, митрополит Петро Могила; очевидно, саме «європейськість», високий рівень освіченості й культури привертала неабияку увагу вченого до Юрія і Степана Немиричів, вождів соцініанства в Україні, які зрештою стали чільними діячами української держави, створеної Б. Хмельницьким, і повернулися до православ'я.

Таке поєднання двох культур, його конкретний вияв В. Липинський бачив в останні роки гетьманування великого Богдана. Саме в той час в українському суспільстві відроджується думка, що «“Русь стародавня” була, – за словами В. Липинського, – двох вір – грецької і римської»⁵⁸.

Це усвідомлення давньоруської традиції співіснування католицького і православного вірувань неодноразово виявлялося в шляхетському середовищі напередодні Хмельниччини. Особливо виразно воно прозвучало в т.зв. «Суплікації», поданій до сенату Речі Посполитої на Сейм 1623 р. всією шляхтою православною як Корони, так і Великого Князівства Литовського.

В. Липинський уперше в українській історіографії звернув увагу на зачатки політики релігійної толерантності в останній рік гетьманування Богдана Хмельницького. Ця політика мала припинити ототожнення римо-католицької віри з польською національною належністю,

яке набирало дедалі більшого поширення від часу укладення Люблінської унії. Подібне відбувалося всупереч попередній державній українській традиції часів давньої Русі, Галицько-Володимирської і Литовсько-Руської державності, коли «існували в городах руських римо-католицькі, латинські святині та монастирі і були визнавці римо-католицької віри серед бояр і дружинників княжих, яких розуміється ніхто задля їх віри латинської за Поляків тоді не вважав і Поляками не називав»⁵⁹. Контрреформаційні процеси в Речі Посполитій порушили співіснування двох конфесій і, зрештою, зумовили покатоличення і полонізацію насамперед у середовищі магнатсько-шляхетської верстви. Потрібно було десять років виснажливої боротьби і набуття нового досвіду козацької державності для того, щоб розпочати відновлення відносин релігійної толерантності, які були неможливі ні в магнатсько-олігархічній, контрреформаційній Речі Посполитій, ні в ортодоксально-деспотичній Москві. Початок віросповідної толерантності знайшов своє виявлення в забезпеченні, наданому гетьманом шляхті північно-західних українських земель, уже переважно римо-католицькій, 20 червня 1657 року.

Прийнятий документ підтверджував, що шляхті «в обрядах римської віри, в котрій до нас пристають, ніяких перешкод [...] їм /не/чинити [не будемо], ані нікого з них примусом до віри православної грецької /не навертати/ і [примушувати...] службу Божу, звичайні процесії, дітей шляхецьких вільну науку, повне пошанування віри римської за ними в цілості оставити»⁶⁰.

У цьому акті В. Липинський бачив реанімацію давньої державно-національної традиції, носієм якої залишалася консервативна українська шляхта – і православна, і римо-католицька, а також повне відновлення їхніх прав (зокрема майнових) у новій козацькій державі. Цей акт, на думку В. Липинського, утверджував перемогу державного національно-територіального погляду відродженої аристократії на противагу недержавному національно-конфесійному, яким «в перших часах повстання православна степова козаччина прикривала свої егоїстично-недержавні, станові інтереси в польській католицькій державі»⁶¹.

Таким мало бути ідеологічне підґрунтя співробітництва класів-станів у новітніх умовах, з яким В. Липинський пов'язував утвердження нової провідної верстви на засадах міжкласової і міжконфесійної толерантності. Тому одразу після вибуху Лютневої революції 1917 року В. Липинський підготував лист київської громади українців-католиків до селян та міщан українців римо-католицької віри із закликом в усіх «національних, політичних та економічних справах» іти «разом, рука в руку з нашими братами українцями православними».

В. Липинський звертався в цьому листі до історичного досвіду, зокрема Литовської доби, коли «чи то православні чи католики говорили українською мовою, тією-ж мовою писали в урядах і судах, поки спільно вони своїх прав на сеймах і соймках боронили, поки були такі українці римо-католики, як от хочби біскуп луцький Вікторин Вербицький, котрий не хотів 1569 року в Любліні Польщі присягати через те, що був “русин”, як казали поляки – доти не було між католиками і православними ворогування. Всі вони, і православні, і католики, були українці і хоч про це, чия віра лучша, іноді сперечалися, але одностайно всі за свою батьківщину Україну, як її рідні сини, стояли»⁶². В. Липинський наголошує своїм респондентам, що тій шляхті, яка добровільно «приймала козацький присуд», в останній період Хмельниччини надавалося «повне забезпечення прав римо-католицької віри». Лейтмотивом досягнення релігійної толерантності в суспільстві В. Липинський вважав неприпустимість ототожнення віросповідання з етнічною приналежністю, що було засобом асиміляції українців як Москвою, так і Варшавою. Ця думка червоною ниткою проходить через його розмаїте листування з численними респондентами протягом усього періоду громадсько-політичної діяльності.

Залишаючись римо-католиком, В. Липинський висловлював велику повагу до православ'я, але передусім до православ'я традиційного, носія високої духовності, в якому безперечно

були компоненти західноєвропейської культури. У листі до Д. Греголінського від 4 жовтня 1926 року він зазначав: «Ви знаєте, що я, будучи римо-католиком, не тільки шаную православ'я, але я його люблю. Докази цього можете знайти у всіх моїх історичних працях. Але я люблю православ'я дійсне історичне, традиційне – православ'я Печерської Лаври і Софійського Собору»⁶³. Православ'я Дудикевичів і канадських галицьких «неоправославних», як бачимо, викликали різко негативні оцінки вченого.

* * *

Аналізуючи суспільну роль тієї чи іншої конфесії, В. Липинський завжди виокремлював у ній насамперед її консервативну складову, яка мала неабияке креативне значення в національно-державницькому процесі. Зокрема, в листі до адмірала Я. Окуневського, торкаючись питання про автономію для Галичини і суміжних волинських земель в рамках Польської держави, якої домагалися ліберальні галицькі політичні партії, він підкреслює, що її можна здобути «від Варшави» лише «спільними місцевими польськими й українськими силами». Така автономія, на думку В. Липинського, мала виробити «в наших людях почуття територіальної окремішності (без якого не може бути державної нації)» і навчити «їх управлятись самими собою, боротись власними силами з внутрішньою анархією, не кличучи для цього “вуйків” ані зі сходу, ані з заходу»⁶⁴.

В. Липинський принципово виступав проти досягнення політичної угоди з Варшавською метрополією. Звертаючись до історичного досвіду, він наголошує, що Польща завжди прагнула «позбутись найнебезпечніших для неї “шляхоцько-консервативних” Юр'їв Немиричів» і робила це руками українців. 5 травня 1929 року він нагадує В. Мудрому про своє різко негативне ставлення до «політиків ундівських і уенерівських, які мають надію щось добути безпосередньо від Варшави, не порозумівшись з місцевими поляками»⁶⁵. Така деструктивна політика Польщі і в Галичині, й у Великій Україні спиралася на ліберально-демократичний світогляд, спрямований проти власної консервативної верхівки. «Професор Михайло Грушевський з різними Скрипниками у відношенні до Москви і професор Степан Томашівський з різними Смоль-Стоцькими у відношенні до Польщі – ось будуччина тієї України, що “піврала зносини” з гетьманцями. Така сама, як колишньої православної та уніятської інтелігенції, що також повірікались своїх “консервативно-шляхоцьких Гетьманщин”»⁶⁶.

Шлях до реалізації концепції територіалізму В. Липинський бачив через зміну світогляду українців у напрямку до прийняття ними ідеї територіального принципу в суспільно-державницькій діяльності: «...доки українство не візьме на себе роль оборонця Землі, замість дотеперішньої своєї ролі оборонця Нації, то іншої долі в Польщі, як доля колишньої православної – вкінці наведеної на католицизм – екстериторіальної секти, а в Росії долі іншої як доля Пушкарів і Феофанів Прокоповичів, збудувавши своїм екстериторіальним українським націоналізмом Російську Імперію – нехай воно не жде»⁶⁷, – писав В. Липинський у редакцію газети «Діло» 4 грудня 1927 р.

Така позиція В. Липинського була абсолютно несумісною з угодовською політичною лінією більшості галицьких політиків, які йшли на компроміс «з поляками Варшавськими», сподіваючись отримати від них поступки в національно-культурній сфері. Він був переконаний, що демократична Польща розкладає українське суспільство, веде Українську Землю до руїни і штовхає її «в обійми анархії, більшовизму та гайдамаччини». Тому порятунок В. Липинський бачив у зміцненні «окремішності територіальної», якої можна було досягнути, знайшовши порозуміння між місцевими польськими і українськими консерваторами в Галичині і Волині. Таку політику могли вести тільки українці «настільки національно тверді, що та спільна праця з місцевими Поляками національно їх не викоринить, а з другого боку, які мають в собі стільки державного, політичного інстинкту, що зуміють во ім'я спільних потреб спільної

Батьківщини найти спільну політичну мову з місцевими Поляками»⁶⁸. Вчений позитивно оцінив «твердість» консерваторів москвофілів, їхню «органічну (а не формальну) неприємливість австрійської держави». «Колись “твердими Русинами” були старі москвофіли (розуміється не типу пізніших платних російських агентів), – пише він. – Вони зникли і треба це собі з сумом сказати, що разом з ними зникає і консервативна твердість галицької частини Української Нації. Цю твердість треба відновити». В. Липинський вважав, що консервативним українцям «таку твердість може дати віра в єдину Україну, а її відродження під проводом Монарха-Гетьмана і їх органічна (а не формальна) неприємливість польської держави»⁶⁹.

Отже, традиційний консерватизм «святоюрців» зберігав важливі органічні національні особливості галицького суспільства, які були надійною зброєю у захисті від експансії Варшави і потребували оживлення в нових умовах.

Реанімація галицького консерватизму давала можливість порозуміння з «місцевими консервативними Поляками» і породжувала надію «на якусь місцеву політичну силу Української Землі, що зможе устояти і проти варшавської беззаконної анархії зверху і проти місцевої такої самої беззаконної і руйнівної гайдацької анархії знизу. Без цього – без політики територіальної, монархічної і консервативної – ми Українці будемо вічно пасивною іграшкою в боротьбі татарсько-охлократичного Сходу з ліберально-демократичним Заходом»⁷⁰.

В. Липинський наголошував, що на відміну від галицької національної демократії, метою українського консерватизму «не єсть автономія Галичини, не єсть університет у Львові, не єсть кооперативи, а возстановлення Гетьманства на Україні». Лідер українських консерваторів вважав за необхідне дотримуватися тактики лояльності щодо демократичної і занархізованої Польщі, оскільки скинути владу «немає поки що сил». Але лояльність була потрібна «не на те, щоб робити неможливі угоди з цією демократичною заразою, а щоб од неї шляхом організації на інших, наших, монархічних основах, одарувуватись». Лояльність була потрібна українським консерваторам не для угоди з Польщею, яка суперечила їхній головній, стратегічній лінії, а для того, щоб вести в цій країні так необхідну організаційну працю для зміцнення позицій гетьманського руху. «Серед польської анархії праця ця цілком можлива, – писав В. Липинський, – і вона дасть прекрасні результати, якщо ми тільки сьогодні не забудемо... про те, чого хотіли вчора, а будемо, як всі державні нації, вести крок за кроком, послідовно невтомно свою лінію»⁷¹.

Учений вважав, що Польська республіка неспроможна адекватно «правити Українською Землею, вона її веде до руїни і чим раз більше пхає в обійми анархії, більшовизму та гайдамаччини». В умовах внутрішньої і зовнішньої загрози, перед якою можуть опинитися українські землі, єдиним порятунком є якнайбільше зміцнення місцевого самоврядування, власних місцевих сил.

В. Липинський вважав, що найбільш «відпорною» з точки зору захисту національних інтересів є та релігія або ідеологія, яка «відповідає найбільш консервативним, в даний момент основам нації». Після запровадження Люблінської унії і втрати рудиментів староукраїнської державності українське аристократичне середовище переходило до католицизму, що фактично означало полонізацію. Після Берестейської унії такий перехід посилювався. Певний період цей процес стримувало православ'я, яке мало консервативний, орієнтований на давні церковні традиції характер. Однак із часом українське православ'я внаслідок підпорядкування російській синодальній (одержавленій) православної церкві втратило зв'язок із консервативним національним підґрунтям, а отже, і консервативну ідеологічну «відпорність». Втрату намагалися компенсувати світські громадсько-політичні сили. Натомість унійна церква, яка зуміла відродити українську церковно-консервативну традицію, таку національну відпорність придбала і «стала перевищати національну творчість православ'я». В. Липинський сприймав унійний акт 1596 року як революційний крок частини української інтелігенції,

спрямований проти консервативної більшості українського суспільства. Цим було започатковано релігійний конфлікт в Україні, який намагалися використати в своїх цілях Москва і Польща.

Учений усвідомлював, що греко-католицька церква пройшла тривалий і складний шлях еволюції, доки стала національною конфесією, опертою на національну традицію. В основі такої традиції лежала візантійська духовність і обрядовість, закладені від початків християнства в Україні-Русі. Таким чином унійний процес трансформував греко-католицьку конфесію у традиціоналістську, де східна обрядовість посіла визначальні позиції. Цьому сприяло, зокрема, те, що унійна церква запозичила у римо-католицизму міцні та ефективні методи церковної організації і зміцнила свої давні візантійські принципи. «Тим самим, – наголошує В. Липинський, – церква уніяцька збільшила свій вплив на народні маси і репрезентуючи консерватизм та традицію, задержала їх від спольщення в формі переходу до римо-католицизму»⁷².

В. Липинський неодноразово зазначав, що тривалий час галицьку політику здійснював люд, належний до духовного стану. Це також сприяло формуванню в середовищі галицької інтелігенції ідеалістичних світоглядних позицій і справжньої національної культури, яких бракувало у Великій Україні. Прочитавши «Спомини» лідера галицьких консерваторів Олександра Барвінського, В. Липинський писав їх автору: «Коли б ці прикмети були у нашої інтелігенції, як же інакше пішли б події останніх часів! Наші державотворчі – переважно помосковлені або спольщені верстви – мали б від кого для своєї української праці політичної цей ідеалізм національний і культуру національну перейняти. А так знаходили вони тільки “патріотичну” опозицію супроти себе з боку людей, позбавлених ідеалізму до національної культури, а спекулюючих виключно на різних, найгіршого сорту, матеріалістичних, партійних теоріях. Це одна з головних причин упадка Гетьманства, а з ним і нашої Держави»⁷³.

Водночас В. Липинський бачив загрозу моральної й політичної деградації, наддніпрянської анархії для Галичини, яка залишалася єдиним островом, де, за його словами, «було хоч трохи ідеалізму, органічної (а не вичитаної) національної культури, духовної та політичної дисципліни...» На цю небезпеку звертав він увагу Івана Кривецького, констатуючи загрозу трунку «зневіри в можливість існування Держави і державної нації (а не провансальства) Української, який мусить просочуватись в душу державно і національно думуючої людини од читання більшості статей української преси»⁷⁴.

* * *

Попри відсутність у громадсько-політичній і державницькій діяльності В. Липинського будь-яких ознак клерикалізму, його відрізняло від більшості українських політиків переконання, що релігія і церква мають бути основою держави. Ця позиція не суперечила його концепції розмежування церковної і політичної діяльності, які мусили доповнювати одна одну і зрештою становити одне ціле. У цьому сенсі він надзвичайно високо оцінював митрополита Андрія Шептицького, який відіграв величезну роль у відродженні національної традиції та українського консерватизму. У листі до редакції щоквартальника «Богословія» від 17 грудня 1925 року В. Липинський наголошував, що саме утвердження національного духу, вихованого церквою, на чолі якої стояв А. Шептицький, сприяло надзвичайно важливим для національно-державного розвитку здобуткам. Так, учений констатував, що саме завдяки УГКЦ вояки Галицької Армії, які навчилися слухати і шанувати освячену церквою державну владу, зуміли вписати «одну з найсвітліших сторін нашої державної історії останніх літ»⁷⁵.

В. Липинський наголошував, що і нащадок галицьких бояр А. Шептицький, і нащадок козацьких гетьманів П. Скоропадський у своїй природній еволюції дійшли до усвідомлення необхідності творення реальної Української Держави, «йдучи до неї двома споконвічними державно-творчими шляхами: шляхом Церкви і шляхом Меча».

А. Шептицький суттєво спричинився до відродження гетьманської державної традиції в Україні, активно підтримуючи український рух у середовищі спольщених шляхетських верств на Правобережжі, а також впливаючи відповідно на церковну православну ієрархію у Великій Україні. Власне, для В. Липинського Андрій Шептицький завжди був одним із «найвидатніших Відродителів української органічної національно-державної традиції і українського консерватизму»⁷⁶.

Ще у 1909 році В. Липинський високо оцінив поворот А. Шептицького до свого національного коріння і розглядав це як повернення до природної української державної і національної творчості. За «прикладом Великого Нашадка одного з найстарших наших боярських родів на Шептицях, – зауважував В. Липинський, – наvertsались у нас до предківської традиції ті, що оборонцями і лицарями рідної Української Землі, а не колоністами і не чужими кондотсьерами на ній хотіли бути»⁷⁷.

Ці зміни в поведінці української аристократії, «які мали на меті відродити традицію українську і український консерватизм, – писав В. Липинський, – зустрічали завжди активну поміч графа Андрія Шептицького і Митрополита Галицької Української Землі»⁷⁸. Без відродження цих консервативних сил і відновлення традицій, носієм яких вони були, В. Липинський не бачив «ні нації, ні національної Держави».

Початок листування між обома діячами припадає на 1909 рік. Саме в цей час В. Липинський проводить активну діяльність, спрямовану на залучення полонізованої шляхти Правобережжя до українського національного руху. У Кракові вийшла друком його праця «Szlachta na Ukrainie. Udział jej w Życiu narodu ukraińskiego», яка заманіфестувала суспільно-політичну і культурну потребу української полонізованої аристократії повернутися до свого національного коріння. В. Липинський констатує, зокрема, початки цього процесу в галицькому аристократичному середовищі і висловлює сподівання, що і граф А. Шептицький, і відомий український діяч і меценат В. Федорович, і недавно померлий князь А. Сапіга «не будуть становити там, в Галичині, – під поглядом своїх національних переконань – винятків». На його думку, «якщо шляхтич східно-галицький відкрито і щиро... назве себе Українцем, то це буде спасінням для нього як суспільної одиниці і корисним не тільки для України, але навіть і для Польщі»⁷⁹. В. Липинський звертає увагу українського громадянства у зв'язку з цим на посилення національно-політичної диференціації шляхти в тій частині України, де вона досі вважалася польською і де польська стихія була «найсильнішою і кількісно і культурно»⁸⁰. 27 березня 1909 року він надсилає А. Шептицькому і В. Федоровичу резолюцію з'їзду українців польської культури (22 лютого 1909 року) з відозвою і листом, а також інформацією про намір видавати тижневик «Przegląd Krajowy», а також свою працю «Shlachta na Ukrainie...»⁸¹.

З огляду на брак коштів, видання тижневика затримувалося, про що В. Липинський пише митрополитові в листі від 8 квітня 1909 р. Як видно зі змісту листа, А. Шептицький висловив намір підтримати тижневик матеріально⁸². 11 квітня 1909 р. В. Липинський з подякою повідомляє А. Шептицькому про одержання від нього «щедрої помочі» в сумі тисячі корон для передачі редакційному комітету «Przeglądu Krajowemu»⁸³.

Про те, що А. Шептицький уважно стежив за діяльністю «правобережних українців-латинників», свідчить ще один лист В. Липинського до митрополита від 14 січня 1910 року. На прохання А. Шептицького вчений повідомляє, що загальне зібрання прихильників згаданого гурту має відбутися 22 січня в приміщенні редакції «Przeglądu» й «остаточно вирішити справу дальшого існування нашої часописи»⁸⁴.

Після певної перерви листування А. Шептицького і В. Липинського поновилося у 1924 році. Митрополит стежив за перебігом наукової діяльності вченого. У листі від 3 квітня 1924 року В. Липинський повідомляє йому про підготовку до друку чергової книжки «Хліборобської

України», в якій передбачалася публікація статті «про релігію і Церкву на Україні, трактована, розуміється, виключно зі світського, політичного становища. Як тільки вона вийде, зараз же буду мати честь вислати Вашій Ексцеленції. Не потребую запевняти, як би мені дуже хотілося, і як віруючому католикові, і як громадянину, почути авторитетну оцінку Вашої Ексцеленції оцієї моєї статті і одержати ласкаві вказівки, в чім я помиляюсь, щоб на будуче цих помилок уникати»⁸⁵.

В. Липинський також звертається до митрополита зі словами подяки за матеріальну допомогу, надану Саві Крилачу (Людвігу Сідлецькому), одному із засновників УСХД і його осередку в Польщі. С. Крилач був мовним редактором «Хліборобської України», «Листів до братів-хліборобів» та інших праць В. Липинського.

4 листопада 1924 р. В. Липинський знову звертається до А. Шептицького з проханням про позичку Адамові Монтрезору під заставу його маєтку в Україні. Попри висловлені сподівання В. Липинського, «що ми вернемось на Україну і надіємось, що взяті на себе зобов'язання зможемо раніше чи пізніше виконати», було ясно, що ця допомога мала бути благодійна. Очікувана матеріальна підтримка мала сприяти «переїзду сюди до нас п. Монтрезора, який своїм знанням мов, своєю працьовитістю і відданістю нашій справі може в великій мірі активістів наших збільшити»⁸⁶.

У середині 1920-х років гетьманський рух, керований у той час В. Липинським, переживав складний етап розвитку. В листі до А. Шептицького 4 січня 1927 року вчений зазначав, що його турбує «будучність нашої справи, яка знаходиться в хвилині перелому: або до розвитку, або до упадку». Знаючи, що вона не байдужа голові УГКЦ, В. Липинський наголошував, що поступ у розвитку гетьманської ідеї відбувався одночасно «з відродженням релігійності в масах, бо без відродження духовного і морального трудно помислити відродження творчої сили політичної»⁸⁷. Та занепокоєння В. Липинського викликав брак матеріальних коштів для «відродження політичного», яке мала забезпечувати достатньо сильна організація. Створення ефективних організаційних форм гетьманського руху наштовхувалось у зв'язку з цим на серйозні перепони. Сподівання притягнути до роботи в гетьманському центрі «таких потрібних для політично-організаційної праці людей, як наприклад п. Адам Монтрезор, Кочубей і інші, при допомозі Інституту (Українського Наукового Інституту в Берліні – Ю.Т.) не удалось»⁸⁸. При цьому були вичерпані особисті ресурси П. Скоропадського, і гетьманська організація, за словами В. Липинського, опинилася «перед катастрофічною перспективою припинення повного нашої політично-організаційної праці»⁸⁹. Усвідомлення драматизму ситуації змусило лідера українських консерваторів звернутися до глави УГКЦ за фінансовою підтримкою. Вона мала забезпечити А. Монтрезору можливість «віддати в протязі довшого часу всі сили нашої справі» і «піддержувати особисто зв'язок як з Краєм, так і з головнішими еміграційними центрами...» У результаті, зауважує В. Липинський, «справа наша була б організаційно врятована»⁹⁰. Вже в лютому 1927 року В. Липинський отримав звістку про згоду митрополита. Ба більше: А. Шептицький позичив і самому В. Липинському 2000 доларів, які той отримав вже 2 вересня 1927 року. На ці гроші вчений придбав собі оселю в Бадегу (Австрія), розташовану в місцевості, кліматично прийнятній для нього з огляду на тяжку хворобу. Прикметно, що з цієї причини й сам митрополит радив В. Липинському виїхати з Берліна.

Чуйність і доброзичливість глави УГКЦ неабияк зворушили В. Липинського. «Тільки завдяки позичці Вашої Ексцеленції, – писав він митрополитові, – зможу рятувати здоров'я поки ще час, а може воно ще хоч трохи на щось придасться, коли верну до сил і знов візьмуся до літературної праці. Тут в Берліні недуга обрікала мене в повну безплідність»⁹¹.

Низка обставин не давала змоги В. Липинському своєчасно повернути борг. І митрополит А. Шептицький вкотре виявив свою чуйність і усвідомлення величезної суспільної значущості

постаті В. Липинського для України, громадсько-політичного значення його творчої спадщини. Він викупив усе листування вченого з тим, щоб згодом передати його Національному музею у Львові.

24 листопада 1929 року В. Липинський писав А. Шептицькому, що всю свою кореспонденцію, «починаючи від 1918 року і по день моєї смерті», зобов'язується «передати Національному музею, або за мого життя, по використанню її для моїх споминів, або по моїй смерті...»⁹². Виконання своєї волі В. Липинський доручав братові Станіславові і М. Савур-Ципріяновичу.

Приблизно за місяць до смерті вчений ще раз звернувся до А. Шептицького по допомогу з огляду на нагальну потребу лікування в санаторії. Він пропонував А. Шептицькому викупити рукописи «розпочатих, але через недугу незакінчених праць, а також роблені принагідно численні замітки на різні соціально-політичні теми»⁹³. 24 травня 1931 року А. Шептицький повідомив В. Липинському про переказ 200 доларів і подальше пересилання коштів⁹⁴.

Листовні контакти і неодноразові безпосередні відвідини хворого В. Липинського митрополитом А. Шептицьким у Райхенау і Бадегу виразно свідчили про обопільне пошанування і близькість позицій у поглядах на громадські і міжконфесійні проблеми.

В. Липинському нерідко доводилося зіштовхуватися з нерозумінням своєї громадської позиції з боку політикуму, переважно позбавленого віри та ідеалізму. На його думку, політики були адекватні у своїх прагненнях, якщо вони визнавали авторитет релігії та церкви і вважали їхні приписи моралі й етики необхідними для стримування руйнівних людських інстинктів. Для В. Липинського релігія і церква були найважливішим чинником, який забезпечував «оживлення» матеріалістичних засобів громадської і державницької діяльності. «Та церква і релігія, – писав він, – що обмежить нашу взаємну злобу, а навчить нас з любов'ю класти життя своє “за друзі своя”; що обмежить нашу звичку до зрадництва, егоцентризму та отаманії і навчить нас єдності і організованості, без яких нігде і ніколи перемоги не буває; що дасть нам силу моральну переносити терпеливо та мужньо все те горе і всі ті страждання, без яких ні одна війна і боротьба, а тим більше боротьба за одно з найтяжчих в світі діл: – за Державу Українську – обійтись не може»⁹⁵.

Висока громадська моральність, побудована на християнській вірі, була наявна у повсякденній громадській і політичній діяльності В. Липинського. До цього ж він закликав усіх, хто хотів «організованість, єдність та силу своєї громади (своєї нації і держави) установити і збільшувати»⁹⁶.

* * *

Однак В. Липинському довелося випити гірку чашу розчарувань у процесі контактів з багатьма діячами, позбавленими тієї високої духовності й моралі, які були властиві йому самому. У ці хвили розчарувань лише глибока віра в Бога давала йому сили продовжувати інтенсивну громадську і наукову роботу всупереч тяжкій хворобі.

Запис у щоденнику за 30 січня 1927 року свідчить про глибокий кризовий стан В. Липинського і його сумніви щодо можливості реалізації виплеканих ним ідей. Відсутність духу самопосягати та ідеалістичних поривань, які він очікував від своїх колег, викликала у нього тяжкі переживання і роздуми. «Думки про безвиглядність моєї ідеї, якій я віддав ціле життя – не дають спокою, – писав він. – Почуваю, як щось усувається з-під ніг, а далі пустка, безодня. Як би не віра моя в Бога – я жити далі б не міг... Одиноке моє бажання тепер, це виробити в собі нечулисть до діла сего світського – повну байдужість. Я зробив, що міг і скільки міг, і скільки стало сил і крові в серці. Дальше не можу. Не стало сил. Людей переменять, з дурних робити розумних, з калік – лицарів, не в людській силі»⁹⁷.

Ці розчарування посилювалися під впливом вражень від потрясінь у гетьманському русі, спричинених діяльністю С. Шемета, переходом О. Назарука на клерикальні позиції тощо. У розпалі боротьби з деструктивними силами 29 травня 1929 року В. Липинський пише А. Шептицькому: «З одного боку обезсилююча недуга, з другого деякі люде (часто тепер наприклад згадую слова Вашої Ексцеленсії і пересторогу щодо Д[окто]ра Назарука) витворюють такий душевний стан, в якому, опинився, вже не можна дальше жити... Тільки віра в Бога, релігія і моральна піддержка тих, кого звиклося глибоко цінити і поважати удержують од розпачі, настрашніщої, бо на склоні праці цілого життя. За отцю піддержку моральну, за слово потіхи, яке глибоко в душу западає, нехай [буде] все найкраще Вашій Ексцеленції»⁹⁸.

А. Шептицький з розумінням ставився до душевних переживань В. Липинського через конфлікт у гетьманському русі. Адже голові УГКЦ самому доводилося зазнавати несправедливих звинувачень з боку галицьких політиків і окремих представників унійного духовенства. «...Розумію, як часом зневіра може Вам відбирати і відвагу і оптимізм – але Ви можете з гордістю і радістю поглядати на діло свого життя і дякувати Богові за те, що дав Вам сповнити, – писав він у відповідь В. Липинському 31 травня 1929 року. – Ваше діло остоїться, хоч справа, для якої Ви працювали ціле життя може далека від тріумфу – але аж научили наших земляків правильно думати у політиці, очевидно не всіх, але многих з них, а поволі здорова політична гадка буде розширяться – як той Квас Євангелія, що заквашує три міри муки. Тому не беріть до серця хамства українців деяких, а хоч би многих – Ваша гадка лишиться ясною в нашій історії»⁹⁹.

Листовні контакти між А. Шептицьким і В. Липинським тривали фактично до останніх днів ученого. Значення високої оцінки, яку митрополит дав видатному українському мислителю, важко переоцінити. Вона переконливо спростовує звинувачення опонентів В. Липинського в невинуватій «амбіціозності», «диктаторстві». Характеристика, дана А. Шептицьким, однією з найбільш яскравих постатей української новітньої історії, відкидає інсинуації з метою видати В. Липинського за психічно хвору людину і свідчить про адекватне сприйняття вченим як окремих суспільних постатей, так і політичного процесу загалом.

Шанобливе взаємне ставлення було притаманне також відносинам В'ячеслава Липинського і Йосипа Сліпого, від 1926 року – ректора Греко-католицької духовної семінарії у Львові, від 1929 – ректора Львівської богословської академії. Й. Сліпий виявляв неабиякий інтерес до лідера українського консерватизму та його творчості. В січні 1927 року він повідомляв В. Липинському, що А. Шептицький «дуже втішився був Вашим листом в ювілейному збірнику в його честь»¹⁰⁰.

Й. Сліпий надзвичайно схвально відгукнувся про праці В. Липинського «Релігія і Церква в історії України», а також про «Листи до братів-хліборобів», які В. Липинський презентував своєму респонденту для семінарської бібліотеки. Зі свого боку, Й. Сліпий надіслав В. Липинському примірники заснованого ним часопису «Богословія», а також «Ниву», статuti Львівської духовної семінарії і Богословської Академії. Відомо, що навесні 1930 р. Й. Сліпий відвідав хворого В. Липинського, який склав «найсердечнішу подяку за Ваші (Й. Сліпого – Ю.Т.) ласкаві відвідини, що на все остануться одним з найкращих спогадів мого життя на чужині»¹⁰¹.

Саме від Й. Сліпого В. Липинський отримав запрошення взяти участь у ювілейній книзі «Богословія», присвяченій 25-літтю перебування А. Шептицького на митрополитомому престолі. Стан здоров'я на той момент не дав ученому змогу відгукнутися на цю подію працею необхідного для такої події обсягу. Але в короткому листі було всебічно із надзвичайним пієтетом охарактеризовано і висловлено глибоку повагу до «Митрополита-Архипастира Української Греко-Католицької Церкви і Начального Мужа серед усіх наших християнських Владик, що виконують Владу Духовну на цілій Соборній Україні»¹⁰².

Під час гострих дискусій і вкрай суб'єктивістських закидів на свою адресу, якими супроводжувалася громадсько-політична діяльність вченого, він неодноразово звертався за порадами до А. Шептицького. До цього, зокрема, його змусила позиція першого редактора «Нової Зорі» ігумена Тита Галущинського, який солідаризувався з несправедливими звинуваченнями С. Томашівського на адресу В. Липинського. Як зауважував у зв'язку з цим В. Липинський у листі до А. Шептицького 16 вересня 1929 року, йому вперше довелося мати справу з виступом проти себе греко-католицького священника, і тому він звернувся за порадою до митрополита, «правдиво-отцовське відношення» якого до себе він відчував «від стількох літ»¹⁰³.

Як зазначає А. Шептицький у листі-відповіді 28 вересня 1929 року, він «з інтересом слідив цілий перебіг дискусій» й цілком «годився й солідаризувався» з В. Липинським. Митрополит зауважив: загальна оцінка всіх, навіть тих, що «з пропозиціями Вашої (В. Липинського – Ю.Т.) політики не годяться, признають Вам цілковиту слушність й дуже остро осуджують виступ п. Томашівського проти Вас – як й многи інші його нерозважні, необдумані й глупі статті»¹⁰⁴.

З огляду на те, що «солідаризування» о. Галущинського було у приватному листуванні, А. Шептицький порадив В. Липинському «в обороні своєї честі» звернутися до префекта Священної Конгрегації для Східної Церкви в Римі кардинала Луї Сінчеро з оскарженням взагалі редакції «Нової Зорі». Остання кваліфікувалася митрополитом у листі як «псевдо католицька», що «глупо безнастанно мішається у політику, нападає з причин чисто політичних на честь ріжних людей, а між ними і Вас – додати численними альянсами ударяє в церковну власть митрополита і заступаючи якийсь тісний не толерантний і дивний католицизм, католицьку справу взагалі компрометує. Такою критикою “Нової Зорі” Ви віддали б дійсно прислугу нам всім»¹⁰⁵.

Як відомо, цей друкований орган, започаткований єпископами станіславівським Г. Хомишиним і перемильським Й. Коциловським, почав виходити від січня 1926 року. Його головною метою було творення періодичного органу «інтегрального католицизму», який мав максимально наблизити українську унійну церкву до латино-римської обрядовості й послабити роль і вагу первісної східної традиції. Обидва ієрархи перебували в опозиції до митрополита Андрія Шептицького і Григорія Костельника, які послідовно дотримувалися східного, візантійського підґрунтя греко-католицької церкви. Активне втручання обох єпископів у політичне життя супроводжувалося наміром створити нову католицьку політичну організацію.

Цю позицію творення «інтегрального католицизму» дедалі активніше підтримував О. Назарук, що спричинило гострішу критику В. Липинським його політичної поведінки. Учений відгукнувся критичним листом (30 грудня 1927 року) на появу статті О. Назарука «Рим і Візантія», опубліковану в двотижневій українській газеті в Чикаго «Католицький провід». В. Липинський керувався фактом, що в Україні є «три традиційні історично вироблені християнські віросповідання і бачити єдиний порятунок у нас на візантійським ґрунті, лише в римським католицизмі це значить якнайбільше цьому католицизмові шкодити». Учений цілком слушно наголошував на тому, що в Україні «у противенство до Заходу... силою організуючою громадянства була завжди спочатку держава, а потім церква. Це дуже шкода, але це так і на це нема ради». Тому він закидав О. Назарукові, що той у своїй статті «ганьбить візантинізм», тобто споконвічну культуру, на яку спиралась українська церква. «Це культура інша ніж західна, але це культура, причім найкраще до нашого дикого самоїдського ґрунту пристосована. Це треба знати, щоб зрозуміти відносини в гр[еко]-катол[ицькій] церкві, про які пишете»¹⁰⁶, – зауважує вчений О. Назарукові.

В. Липинський солідаризувався з консервативною позицією митрополита А. Шептицького, яка передбачала збереження східної духовності та обрядовості, що були містком єднання православних і католицьких українців. У противному разі, за його словами, митрополитові

довелося б «відложити хреста і взяти меч, та почати хрестити на ново». Створювати «свої світські партії», чого фактично домагалися «римщаки», означало на ділі «заводити ще більше замішання» в українському суспільстві.

Практичні висновки В. Липинського для політиків полягали в тому, що в Україні будувати державу з безпосередньою участю церкви неможливо. Водночас політикам потрібно всіляко підтримувати церковний авторитет, оскільки він є «християнський, який учить любові, зменшує нашу взаємну ненависть, учить покорі і дає першу умову перемоги: не хвалитись на бій ідучи»¹⁰⁷. В. Липинський вважав головним завданням консервативних політиків створення сильної світської організації, яка спиралась би на послух церкви і християнську духовність і мала би свої світські державні, а не «попівсько-клерикальні цілі». «Всякі лайки на православ'я – особливо тепер в добі його нещастя – в католицьким органі єсть недопустимі»¹⁰⁸, – підсумовував В. Липинський.

Від січня 1928 року «Нову Зорю» очолив Осип Назарук, діяльність якого ознаменувалася втручанням у суперечки між «візантиністами» і «римщаками» та перетворенням часопису на клерикально-католицький орган. Через якийсь час (13 січня 1928 року) В. Липинський ще раз застерігає О. Назарука щодо його намірів розпочати полеміку з Г. Костельником та іншими священиками-«візантиністами». Цим самим могла бути завдана непоправна шкода церковній справі і скомпрометовано гетьманський рух на галицькому ґрунті. Звертаючись до історичного досвіду, В. Липинський зазначав, що «не може бути не візантійської культури на ґрунті, на якому історично (як в Римі) не витворився клас духово дисциплінованої інтелігенції. Дисципліну Духа заміняє в таких країнах дисципліна меча. В цім суть візантійства!.. І у нас країні візантійської культури, інакше бути не може»¹⁰⁹. Він ще раз закликав О. Назарука організувати з допомогою «Нової Зорі» «сильну світську християнсько-католицьку групу з державницькою ідеологією, а до попівських Діл як Ви не піп, не мішайтеся і з отцями полеміки не зачинайте»¹¹⁰.

В. Липинський наголошував, що одну й ту саму культуру, зокрема візантійські впливи, люди сприймають по-різному, відповідно «до своїх характерів і темпераментів». Так, «християнство жидівських рибалок і християнство Римських Цісарів – це дві різні річі – хоч основи культури християнства і тут і там ці самі». При цьому він говорить, що візантійська культура не визначала суспільний устрій сама по собі. Вона була «і в класократичній державі Галицько-Володимирській, і в охлократичній Московщині... Культура має рішачий вплив тоді, коли вона узаконює силу, коли вона дає їй авторитет. Україна може початись не від самої “доброї ідеї”, а від “добрих людей”, які приймуть в своїй акції добру ідею»¹¹¹. Проте редакційна політика часопису була зорієнтована на поєднання католицько-клерикальних і гетьманофільських ідеологічних принципів. Це засвідчило поглиблення клерикалізму в суспільній позиції О. Назарука, яке супроводжувалося зближенням з С. Томашівським і його угодовським курсом «реалістичної політики» щодо Варшавського центру. Позиція обох діячів фактично виявила намір ототожнити гетьманську ідеологію В. Липинського з клерикальною лінією «Нової Зорі». Звісно, це не могло не викликати різкого заперечення лідера українського консерватизму.

Роз'ясненню своєї позиції, власне, і був присвячений лист В. Липинського до кардинала Луї Сінчеро. Учений зауважив, що його стаття «“Нова Зоря” і ідеологія гетьманців», опублікована в «Ділі», була спрямована проти спроб використання гетьманської ідеї для поширення католицизму і греко-католицької церкви. В. Липинський зазначав, що «Нова Зоря» фактично «репрезентує окрему течію в Греко-Католицькій Церкві», і це лише посилює «релігійний хаос і велике розбиття церковного життя»¹¹². Політична активізація певної частини греко-католицького духовенства очікувано йшла врозрід з антиклерикальною позицією

В. Липинського і гетьманського руху. Тому лідер українських консерваторів вважав за необхідне провести чітку лінію розмежування між гетьманським рухом і клерикальними засадами діяльності О. Назарука і С. Томашівського.

У протиборстві «візантиністів» і «римшаків» у греко-католицькій церкві В. Липинський зайняв позицію незаперечної підтримки Андрія Шептицького з його намірами зберегти чистоту східного обряду в унійній церкві. В. Липинський вважав необхідним рішуче протидіяти тому напрямку, який визначився в «Новій Зорі» з появою О. Назарука на чолі редакції. «Можна бути щирим католиком, і я ним є, але з цього не виходить, щоб цькувати православ'є і копати найнебезпечнішу прірву між Українцями – прірву релігійну», – писав він І. Кривецькому. Тоді б довелося, зауважує В. Липинський, проголосити існування «двох окремих “українських націй”: католицько-галицької і православно-наддніпрянської». Однак говорити про «соборність та єдність національну» і одночасно вважати «релігійними ворогами 9/10-х цієї нації – це непочитальність»¹¹³, – слушно підсумовує вчений. Він зауважував у листі до Луї Сінчеро, що перемога католицизму в єдиній для цього можливій «уніоністичній формі греко-католицизму» буде тоді, «коли догматичній анархії противопоставиться догматична єдність і коли церковній недисциплінованості противопоставиться якнайбільше дисциплінованість духовенства Греко-Католицької Церкви»¹¹⁴. Розколюючи останню принаймні на дві течії, «Нова Зоря» суттєво послаблювала її і робила менш спроможною поширювати свій вплив на Сході.

Не менш важливою в цьому контексті була проблема духовного авторитету в українському середовищі. «Вихований від початку своєї історії під впливом понять візантійських», – зазначає В. Липинський, – український народ не сприймав «поняття “Князя-Єпископа” (Фюрст-Бішоф), тобто Єпископа володаря земельного і оружного, рівного другим таким самим Єпископам володарям, спільно і рівно репрезентуючими і обороняючими проти влади світської найвищої владі суверенну Святійшого Отця»¹¹⁵.

Водночас під впливом західної культури для українців стало неприйнятним і візантійське сприйняття інституту єпископства, яке перетворювало духовного ієрарха на «прохача і раба світської державної влади». Внаслідок боротьби цих двох різних принципів, з яких вирости римо-католицька і російсько-синодальна церковні організації, в Україні витворився третій тип: єпископи, залежні «од влади єдиного Митрополита».

В. Липинський підкреслює, що в українській історії митрополити відігравали вирішальну роль у справах релігійного і церковного життя як найбільші авторитети в очах народу. Будь-які сепаратні виступи одного чи кількох єпископів зазнавали поразки у реалізації репрезентованих ними ідей. Власне, А. Шептицький виявився «єдиним авторитетним представником уніоністичних змагань на цілій Українській Землі». І саме він уособлював ті організаційні та якісні параметри, які були необхідні греко-католицизму для свого поширення в Україні. Своїми діями, наголошував В. Липинський, «Нова Зоря» фактично формувала в середовищі греко-католиків в Україні стан анархії і відкривала «ворота Греко-Католицької Церкви для різних сект і церковного розладу»¹¹⁶.

Саме така ситуація склалася в Америці, де світські діячі, відчуваючи занехаяння історичної традиції в ослабленій греко-католицькій церкві в еміграції, використали розкладові тенденції у своїх політичних інтересах. Про це свідчило і згадане вже утворення української Греко-Православної Церкви Канади. В. Липинський також гостро критикував наміри «Нової Зорі» підтримати угодовську політику низки галицьких діячів щодо Варшавського уряду, яка йшла врозріз з його концепцією територіального патріотизму.

Отже, сутність об'єднання С. Томашівського і О. Назарука та спроби залучити В. Липинського до співпраці з «Новою Зорею» могли означати фактично використання імені лідера українського консерватизму для руйнівних дій в УГКЦ. У листі до В. Панейка

6 лютого 1930 р. В. Липинський зазначав, що він «своїм співробітництвом в “Новій Зорі” дав би їм своє ім'я для прикриття: їхньої угодової акції супроти Польщі, і акції їхніх хлібодавців (Еп. Хомишина й ігумена Галушинського) проти митрополита»¹¹⁷.

В. Липинський цілком адекватно сприймав греко-католицьку церкву як домінуючу в Галичині й галицькому еміграційному середовищі. На його думку, набувши цілком національного характеру за підтримки уряду в імперії Габсбургів, вона стала органічним, основним віровизнанням у галичан.

Він особливо цінував традиційне культивування УГКЦ східної обрядовості і виступав проти намірів окремих її ієрархів посилити в ній латинізаційні тенденції, речниками яких виступали єпископи УГКЦ: станіславівський Григорій Хомишин і перемиський Йосафат Коциловський. Їхні латинізаційні домагання лише посилювали у В. Липинського переконання у правильності думки про те, що «“візантійці” наші (М[итрополи]т) есть значно більші українські державники і соборники, ніж “римляни”. Єдиним наслідником “візантофобства” міг бути “зріст (страшний!) москвофільства і православ'я на Україні та повне винищення унії, як це було за Богдана Хмельницького. Римо-католики на Україні ніколи у своїй масі поборюванням Візантії ні поборюванням “руськості” на Україні не займалися і удержались. Чому, – писав В. Липинський, – собі таку зараз невдячну спеціальність мають вибрати уняти – не розумію»¹¹⁸.

Очевидно, що позиції голови УГКЦ і В. Липинського в цьому питанні були дуже близькі. Про це, зокрема, свідчить послання А. Шептицького «Про обрядові справи» з приводу призначення Апостольським Візитатором для Волині, Підляшшя і Полісся М. Чарнецького. У цьому документі зазначалося: «Перша річ, щоби їх (православних – Ю.Т.) до Католицької Церкви наблизити чи приєднати, є допровадити їх до того, щоби зрозуміли, що не треба їм нічого змінити зі своїх церковних, чи обрядових, чи національних традицій та звичаїв, що можуть стати католиками, заховуючи у всім свої обряди так, як досі заховували без ніяких змін». «Католицький дух, – наголошував митрополит, – вимагає бути “обрядовцями” і не лише вірно зберігати все досі прописане й обов'язкове, але й відновляти “наші питомі традиційні звичаї, які, або цілком або в часті затрачуються»¹¹⁹.

Саме такі консервативні традиції православ'я, пов'язані з діяльністю київської митрополії, ще не підпорядкованої російській синодальній церкві, високо цінував римо-католик В. Липинський, наполягаючи на їх збереженні і в середовищі греко-католицьких вірних.

Очевидно, що сповідування принципів релігійної толерантності і зокрема пошанування консервативних традицій православ'я було притаманне як голові УГКЦ А. Шептицькому, так і В. Липинському. І питання міжконфесійних взаємин, і становище в греко-католицькій церкві були предметом їхньої обопільної уваги. 5 листопада 1929 року А. Шептицький відвідав В. Липинського в Бадегу. Повідомляючи про це В. Залозецькому, В. Липинський зауважив: «Про справи ідеології греко-католицької Церкви, про пресу, про католицьку акцію, про УНДО ми встигли обмінятися з Митрополитом тільки загальними думками». Важливим результатом зустрічі було те, що митрополит А. Шептицький перебрав на себе фінансування католицького місячника «Поступ», «не ставлячи жодних обмежень щодо гетьманської ідеології». Це давало змогу гетьманцям використати його як трибуну. У зв'язку з цим В. Липинський просив В. Залозецького погодитися «взяти на себе загальний провід “Поступу” одинокого органу, який ми тепер реально можемо мати»¹²⁰.

Отже, конфлікти, які виникали у В. Липинського з низкою політиків в останні роки його діяльності, мали своїм корінням не стан здоров'я вченого, не амбіційні наміри лідера українського консерватизму, як стверджували його опоненти, а глибокі й принципові ідеологічні, політичні та організаційні розходження в оцінці політичного процесу. Висока принциповість та ідейна послідовність вченого в політичній діяльності і повсякденних

справах, його нетерпимість до будь-яких порушень християнської моралі та етики, на жаль, не були належно оцінені і перейняті ні його сучасниками, ні наступними поколіннями політичних діячів і дослідників.

Ба більше, саме з найближчого оточення П. Скоропадського поширилися твердження і поголоски про хворобу В. Липинського, яка нібито супроводжувалася «порушенням духовної рівноваги», що фактично означало спробу усунути його і «передати провід гетьманського руху П. Скоропадському»¹²¹. Пояснюючи свою позицію, В. Липинський писав до о. Теофіла Горникевича: «І невже ви дійсно думаєте, що тільки недуга могла спричинити мій крок? І чи не прийшло Вам на думку, що коли б це дійсно було так, коли б в моєму виступі не було об'єктивної правди, то чи не обійшла б заінтересована сторона цього виступу повним мовчанням? Скажіть, кому, невинному, прийде в голову полемізувати з галюцінаціями невідповідального хворого?»¹²².

Однак ці переконливі і цілком логічні судження В. Липинського не були почуті. На жаль, безглузді намагання представити В. Липинського таким, що втратив психічну рівновагу внаслідок хвороби, подекуди трапляються і в наш час. Нерідко оцінки В. Липинського, які загалом тяжіють до об'єктивності в характеристиці його політичної позиції останнього періоду діяльності, також не позбавлені певних суперечностей. Йдеться, зокрема, про інтерпретацію відомим дослідником і публіцистом І. Лисяком-Рудницьким конфлікту між В. Липинським і П. Скоропадським, а також – з С. Томашівським, О. Назаруком, окремими діячами гетьманського руху.

І. Лисяк-Рудницький цілком слушно зазначає, що «всупереч поширюваним тоді і пізніше пліткам, нема ніяких підстав думати, що В. Липинський в останній період життя був душевно ненормальний. Його передсмертні писання раціональністю думки та речевістю аргументації не поступаються давнішим»¹²³. Проте дослідник часом вдається до формулювань, які дають певні підстави трактувати позицію В. Липинського не як принципового та адекватного політика, а людину, яка діє під впливом хворобливої невірноваженості. «Від середини 1920-х років, – зауважує І. Лисяк-Рудницький, – з'явилися ознаки того, що його характер послаблювала хвороба... Одним із симптомів погіршення здоров'я Липинського було те, що він дедалі менше міг контролювати свій запальний характер»¹²⁴.

І. Лисяк-Рудницький не розглядає по суті ті принципові розходження, які призвели до конфліктів В. Липинського з його оточенням. Однак ставить під сумнів оцінку лідера консерватизму як політика з огляду на те, що він нібито «не мав риси дуже корисної для політика-практика, а саме – вміння дивитися крізь пальці на людські грішки та дрібні підлоти. Особливо виводили його з рівноваги прояви крутійства, забріханості, недотриманої обіцянки. До своїх співробітників він звик ставити ригористичні етичні вимоги, – і цим часто робив собі з них таємних особистих противників»¹²⁵. На думку І. Лисяка-Рудницького, саме тому, що В. Липинський «був людиною пуританської моральної чистоти, нетерпимою до підлості та дрібного крутійства», це нібито завадило йому «стати політиком у повному значенні цього слова»¹²⁶.

Проте така нетерпимість до проявів дрібного і недрібного крутійства, дрібної і недрібної підлості, висока моральність у всіх вчинках, зокрема і в громадських справах, підносила В. Липинського над іншими діячами, які трактували питання моралі й етики в політиці як другорядні. Натомість В. Липинський пов'язував політичний процес, майбутнє України з поверненням до створених українцями моральних цінностей, з яких «виріс Шевченко, з якої виросло наше відродження»¹²⁷.

Намагання В. Липинського зробити підставою політичної діяльності високу моральність, оперту на християнське віровчення, з його релігійною етикою, не сприймалося тогочасним українським політикумом. Саме цілісність ідеалістичного світогляду вченого, на який він

спирався у практичній політиці, спрямованій на побудову української державності, не сприймали його опоненти, які не могли подолати деструктивних впливів ліберально-демократичних традицій в українській політиці.

Цей морально-етичний та ідеологічний «ригоризм» В. Липинського не був суб'єктивною ознакою тільки останнього періоду його політичної діяльності і не був нібито спричинений психічною нерівноваженістю внаслідок тяжкої хвороби. Висока моральність В. Липинського, зумовлена його щирою і беззавітною вірою в Бога, зобов'язувала його керуватись нею в праці політичній на всіх етапах його діяльності. Ще у своїй «Релігії і Церкві в історії України» (грудень 1923 року) В. Липинський писав: «Але моя (римо-католицька), як і всяка інша християнська релігія, не забороняє мені робити моє світське, громадське, політичне діло – віддавати “кесарева – кесарю”. Вона тільки забороняє мені в цій моїй праці політичній порушувати обов'язуючі всіх людей закони громадської моралі»¹²⁸.

І. Лисяк-Рудницький уникає конкретного аналізу причин розходжень В. Липинського зі своїми опонентами, зокрема й оцінки клерикальної позиції С. Томашівського, О. Назарука, окремих діячів греко-католицької церкви, натомість робить наголос на «психічному стані» хворого В. Липинського, його «неврівноваженості», «дратівливості», неспроможності «контролювати свій запальний характер»¹²⁹. «Давніше, коли Липинський писав “Листи до братів-хліборобів”, у нього на першому місці стояло дослідження певних проблем, – зазначає І. Лисяк-Рудницький. – Тепер же під час смертельної хвороби, його могутній інтелект опинився в полоні неконтрольованих афектів і анімозій»¹³⁰. Суб'єктивізм І. Лисяка-Рудницького, на наш погляд, є достатньо промовистим. Фактично він спрямований на виправдання деструктивної суспільної позиції О. Назарука, С. Томашівського та інших «римщаків», оминаючи позицію А. Шептицького, солідарного з В. Липинським, та інших прихильників східної обрядовості в греко-католицькій церкві.

У цьому зв'язку, як зазначалося, неабиякої ваги набуває висловлювання А. Шептицького, який виявляв солідарність із лідером українського консерватизму до останніх днів його життя. З шанобливим ставленням митрополита до В. Липинського, усвідомленням його величезної ролі у піднесенні духовності українського громадянства перегукується позиція кардинала Й. Сліпого. У своїх спогадах він висловлює величезну повагу до багатства духовного світу вченого, унікальності його розуму, здатності позитивно впливати на людей.

«Я був два рази у Липинського в його малому маєтку в Стирійських горах [в Бадегу], – згадував кардинал. – Не було більшої духовної насолоди, як розмовляти з тою людиною. Його ум – це, мабуть, найглибша українська криниця знання, а під духовним оглядом – це просто велетень. Робив у розмові вражіння лікаря, що може і вміє поставити на ноги знеможену і бити сумнівами людину. Мені ніколи більше не доводилося стрічати в життю такої багатой в духовному й розумовому розумінні людини»¹³¹.

До такої характеристики В. Липинського слід долучити висловлювання о. Теофіла Горникевича, який доклав чимало зусиль для збереження творчої спадщини вченого, зокрема його епістолярію. Вони тим більш цінні, бо о. Т. Горникевич на якийсь час опинився серед підписантів листа «від Гетьманської Управи», спрямованого проти В. Липинського¹³². Священик, очевидно, повністю переосмислив своє ставлення до В. Липинського, і його переоцінка звучить як данина глибокій пошані до величної постаті українського мислителя і патріота, жертвність якого залишається неперевершеним зразком служіння Батьківщині. Повідомляючи першого директора СЄДІ Є. Зиблікевича про завершення мікрофільмування архіву В. Липинського в Римі, о. Т. Горникевич писав, що тепер матиме можливість спокійно читати його записи. На цю «важку роботу, – зауважував він, – (не маю іншого звороту на означення цього, бо це не є ані “цікаво”, ані “приємно” слідкувати за цим, як ця хрустальна чиста душа очевидячки згоряла на жертвеннику любові до Батьківщини, або радше на кострі, на який її – зв'язану великою любовію до України – поклали таки сини тієї ж України»¹³³.

* * *

Отже, епістолярна спадщина В. Липинського, яка вміщує його розмірковування над розмаїтими суспільними проблемами, чималу увагу приділяє релігії і церкві, взаєминам церковних, громадських і державних інституцій. Вона поглиблює наше розуміння цих питань, яких автор також торкається у своїх працях «Листи до братів-хліборобів», «Релігія і Церква в історії України» та ін.

В. Липинський рішуче заперечував позицію тих політиків, які намагалися підпорядкувати церкву світській владі і використати авторитет церкви в політичних цілях. Так само він виступав проти клерикалізму і спроб духовенства стати на чолі суспільно-політичних рухів і державотворчих інститутів. Найбільш оптимальними взаємини між державою і церквою, суспільно-політичними рухами і релігією уявлялись ученому тоді, коли обидва первні діяли незалежно один від одного і кожен з них виконував своє призначення. Релігія і церква не могли бути використані для вирішення суто світських завдань. Їм належало утверджувати в суспільстві високу моральність, яка базувалася на християнських цінностях, забезпечувати в громадянстві ідеалістичні поривання, самопосвяту і самозречення, без яких учений не бачив можливості збудувати українську державність. Водночас він виступав проти повного відокремлення церкви від держави, кожна з цих інституцій у своїй царині мали виконувати необхідні для суспільства завдання.

Водночас консерватор В. Липинський не переступав певної межі у своєму поборюванні демократії і не заперечував можливості цілком вільної діяльності неконсервативних суспільно-політичних течій у рамках правової держави. Він був далекий від будь-яких проявів фанатизму в політичній боротьбі і намірів ліквідувати своїх політичних противників, що було властиве радикальним течіям. Може видаватися парадоксом, що послідовний антидемократ і консерватор В. Липинський все ж таки рішуче обстоював соціальний і політичний плюралізм, який ставив за мету збалансування антагоністичних політичних течій і зміцнення водночас суспільних позицій консерватизму.

Подібна гармонізація суспільних відносин мала відбуватись у межах монархічної політичної системи на основі громадської моралі, що базувалася на християнських духовних цінностях. При цьому суспільний і політичний плюралізм В. Липинський вважав необхідним поєднувати з релігійним плюралізмом, який утверджував у суспільстві міжконфесійну толерантність. В. Липинський послідовно виступав проти релігійної уніфікації, прагнення до якої могли, на його думку, лише викликати суспільну деструкцію.

На особливу повагу заслуговує той факт, що, попри свою приналежність до римокатолицького віровизнання, В. Липинський ніколи не проголошував жодних преференцій для цієї конфесії. Ба більше, в українському церковному житті він визнавав саме за православ'ям домінуючу роль, що склалась історично. При цьому, наголошуючи на неабиякій цінності саме традиційних особливостей православ'я в Україні, він рішуче заперечував асиміляційну сутність російської синодальної церкви. Водночас він дещо стримано оцінював перспективи греко-католицької церкви в загальноукраїнському масштабі, яку вважав чисто галицьким явищем.

Релігійна толерантність, як свідчить листування В. Липинського, доповнювалася рішучим запереченням спроб асиміляторів як Москви, так і Варшави ототожнювати етнічну належність з релігією. Ця позиція В. Липинського відкривала шлях представникам аристократичних верств, інших соціумів до реасиміляції і повернення до повноцінної участі в українському громадсько-політичному і культурно-національному житті.

Роздуми В. Липинського над місцем і роллю церкви та релігії в суспільному і державницькому процесі, висловлені в його листуванні, важко переоцінити. Вони залишаються безцінним дороговказом для досягнення гармонізації сучасного суспільного життя, оскільки і в наш час творять необхідний для нього моральний клімат.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ Архів Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К. Липинського у Філадельфії (далі – Архів СЄДІ). – I–4–10, ч. 1.
- ² *Вячеслав Липинський*. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т. 1. – К.; Філадельфія, 2003. – С. 444.
- ³ Там само.
- ⁴ Там само. – С. 445.
- ⁵ Там само. – С. 446.
- ⁶ Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука / Упор. М. Дядюк. – Львів, 2004. – С. 38.
- ⁷ Архів СЄДІ. – I–2–10.
- ⁸ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995. – С. XIX.
- ⁹ Архів СЄДІ. – I–4–8.
- ¹⁰ Там само. – I–2–4.
- ¹¹ Вячеслав Липинський та його доба. – Кн. 4. – К., 2015. – С. 340.
- ¹² Вячеслав Липинський та його доба. – Кн. 2. – К., 2010. – С. 442–443.
- ¹³ Там само. – С. 445–446.
- ¹⁴ Там само. – С. 446.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ *Липинський В.* Релігія і Церква в історії України. – К., 1993. – С. 24.
- ¹⁷ Вячеслав Липинський та його доба. – Кн. 4. – С. 525–527.
- ¹⁸ Там само. – С. 655–656.
- ¹⁹ Там само. – С. 614.
- ²⁰ Там само. – С. 655.
- ²¹ Архів СЄДІ. – I–4–10, ч. 2.
- ²² Там само.
- ²³ *Вячеслав Липинський*. Архів. – Т. 7. Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського. – Філадельфія, 1976. – С. 12.
- ²⁴ Там само. – С. 7.
- ²⁵ Архів СЄДІ. – I–4–8.
- ²⁶ Вячеслав Липинський та його доба. – Кн. 2. – С. 395–396.
- ²⁷ Архів СЄДІ. – I–4–8.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само.
- ³³ *Вячеслав Липинський*. Архів. – Т. 7. Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського. – С. 239.
- ³⁴ Архів СЄДІ. – I–4–8.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Вячеслав Липинський та його доба. – Кн. 4. – С. 367–368.
- ³⁷ Там само. – С. 664.
- ³⁸ Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука. – С. 89.
- ³⁹ *Босий В.* Вячеслав Липинський. – Торонто, 1951. – С. 150.
- ⁴⁰ *Вячеслав Липинський*. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т. 1. – С. 330.
- ⁴¹ *Липинський В.* Релігія і Церква в історії України. – С. 25.

- 42 Архів СЄДІ. – І–4–8.
- 43 Там само.
- 44 Вячеслав Липинський. Архів. – Т. 7. Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського. – С. 333.
- 45 Там само. – С. 334–335.
- 46 За О. Назаруком, «козацька хвороба» «складається з хаосу, зарозумілості, фата-морганізму (на степах привида) і ненависти, яка роз’їдає всіх і вся до ґрунту!».
- 47 Архів СЄДІ. – І–4–8.
- 48 Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 221.
- 49 Вячеслав Липинський та його доба. – Кн. 2. – С. 511.
- 50 Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука. – С. 89.
- 51 Вячеслав Липинський та його доба. – Кн. 4. – С. 471–472.
- 52 Архів СЄДІ. – І–4–10, ч. 2.
- 53 Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т. 1. – С. 425.
- 54 Там само.
- 55 Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука. – С. 89.
- 56 Там само. – С. 90.
- 57 Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т. 1. – С. 706.
- 58 Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім століттю. – Філадельфія, 1991. – С. 224.
- 59 Там само. – С. 223.
- 60 Там само. – С. 227.
- 61 Там само.
- 62 [Липинський В.] До селян та міщан українців римо-католицької віри. Лист від українців католиків з Києва. – Полтава, 1917. – С. 7.
- 63 Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т. 1. – С. 428.
- 64 Вячеслав Липинський та його доба. – Кн. 2. – С. 341.
- 65 Вячеслав Липинський та його доба. – Кн. 4. – С. 668.
- 66 Там само. – С. 666.
- 67 Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т. 1. – С. 441.
- 68 Вячеслав Липинський та його доба. – Кн. 2. – С. 340–342.
- 69 Там само.
- 70 Там само. – С. 342.
- 71 Там само. – С. 327–330.
- 72 Липинський В. Релігія і Церква в історії України. – С. 91.
- 73 Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т. 1. – С. 178.
- 74 Вячеслав Липинський та його доба. – Кн. 2. – С. 235.
- 75 Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т. 1. – С. 217.
- 76 Там само. – С. 217–219.
- 77 Там само. – С. 218.
- 78 Там само.
- 79 Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. Udział jej w Życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. – Kraków, 1909. – S. 85.
- 80 Op. cit. – S. 84.
- 81 Вячеслав Липинський та його доба. – Кн. 2. – С. 412.
- 82 Там само. – С. 413–414.

- 83 Там само. – С. 414–415.
- 84 Там само. – С. 415–416.
- 85 Там само. – С. 416–417.
- 86 Там само. – С. 417–418.
- 87 Там само. – С. 418–419.
- 88 Там само. – С. 419.
- 89 Там само.
- 90 Там само.
- 91 Там само. – С. 422.
- 92 Там само. – С. 433.
- 93 Там само. – С. 439.
- 94 Архів СЄДІ. – І–5–1.
- 95 *Липинський В.* Релігія і Церква в історії України. – С. 25.
- 96 *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – С. 197.
- 97 Архів СЄДІ. – І–2–10.
- 98 В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 2. – С. 427.
- 99 Архів СЄДІ. – І–5–1.
- 100 В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 2. – С. 489.
- 101 Там само. – С. 355.
- 102 *Вячеслав Липинський.* Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т. 1. – С. 217.
- 103 Там само. – С. 429–430.
- 104 Архів СЄДІ. – І–5–1.
- 105 Там само.
- 106 В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 2. – С. 310–311.
- 107 Там само.
- 108 Там само.
- 109 Там само. – С. 315.
- 110 Там само.
- 111 В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 4. – С. 343–344.
- 112 В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 2. – С. 504.
- 113 Там само. – С. 277.
- 114 Там само. – С. 504.
- 115 Там само.
- 116 Там само. – С. 504–505.
- 117 Архів СЄДІ. – І–4–10, ч. 1.
- 118 В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 2. – С. 324.
- 119 *Ленчик В.* Визначні постаті Української Церкви: митрополит Андрей Шептицький і патріарх Йосиф Сліпий. – Львів, 2004. – С. 55–56.
- 120 В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 4. – С. 387–388.
- 121 *Липинський В.* Розкол серед гетьманців. Лист до редакції [газети «Діло»] // В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 4. – С. 253–254.
- 122 *Вячеслав Липинський.* Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т. 1. – С. 322.
- 123 *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 135.
- 124 Там само. – С. 154.
- 125 Там само. – С. 135.
- 126 Там само. – С. 154.
- 127 *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – С. 18.

¹²⁸ *Липинський В.* Релігія і Церква в історії України. – С. 22–23.

¹²⁹ *Лисяк-Рудницький І.* Вказ. праця. – С. 154.

¹³⁰ Там само. – С. 227.

¹³¹ *Осташко Т.* Євген Зиблікевич і Роман Залуцький: під омофором В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 4. – С. 286.

¹³² *Вячеслав Липинський.* Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т. 1. – С. 324.

¹³³ *Осташко Т.* Вказ. праця. – С. 281.